

સંપ્રત

સાંપ્રત સાહિત્ય-વિચાર-જગતની ઝલક આપતું સામયિક

સંપાદક
રમણ સોની

એકત્ર ફાઉન્ડેશન

સલાહકાર અધ્યક્ષ : સિતાંશુ યશશ્ચંદ્ર

મુદ્રિત સાહિત્યનું વીજાણુ સાહિત્યમાં રૂપાંતર અને વિસ્તાર ઝંખતી સંસ્થા

સંચયન

સંપાદક : રમણ સોની

18 Hemdeep Society, O P Road, Vadodara • phone: 91-9228215275 • email ramansoni46@gmail.com

પ્રકાશક : અતુલ રાવલ

135 Tradition Pkwy, Flowood, MS 39231 - USA, phone: 704-756-1325 • email : atulraval@ekatrafoundation.org

તંત્ર-સંચાલક : રાજેશ મશરુવાળા

email : mashru@ekatrafoundation.org

- મુદ્રણ-અંકન (ટાઇપસેટ): વિભા સોની
- ડીઝાઇન અને નિર્માણ : અતુલ રાવલ
- લેઆઉટ - પરિકલ્પના : રમણ સોની

અમારી વેબસાઇટ:

www.ekatrafoundation.org
આ વેબસાઇટ પર અમારાં વી-પુસ્તકો તથા
'સંચયન'નાં તમામ અંકો વાંચી શકાશે.

ઇ-મેઇલના માધ્યમથી 'સંચયન'
સૌ મિત્રોને વિના મૂલ્યે મોકલવામાં
આવે છે. આપનું, મિત્રોનું e-mail ID
જણાવવા વિનંતી.

- વીજાણુ સામયિક 'સંચયન' દર બે માસે ફેબ્રુઆરી, એપ્રિલ, જૂન, ઓગસ્ટ, ઓક્ટોબર અને ડિસેમ્બરની છેલ્લી તારીખોમાં પ્રકાશિત થાય છે.
- 'સંચયન' માટેનાં લખાણોની પસંદગી સંપાદક દ્વારા, મુદ્રિત ગુજરાતી સામયિકો અને ગ્રંથોમાંથી કરવામાં આવે છે. એ રીતે એ વી-ડાયજેસ્ટ સામયિક છે. ઉપરાંત તેમાં પસંદ કરેલી કૃતિઓનું પઠન-ધ્વનિઅંકન તેમજ ચિત્રકળાકૃતિઓ પણ મૂકવામાં આવે છે.
- 'સંચયન'માં પ્રકાશન માટે પસંદ કરેલી કૃતિઓના લેખકો – ચિત્રકારોની સંમતિ લેવામાં આવે છે.
- Navigation: અનુક્રમમાંના કોઈપણ લખાણ પર સીધા જ જવું હોય તો અનુક્રમમાંની તે વિગત પર ક્લિક કરશો.

૪ સંપાદક-કથન ○ શકાર સાચું કે સકાર? ○ રમણ સોની

૬ કવિતા ○ કાવ્ય-સપ્તક ○ મકરંદ દવે

૧૦ વાર્તા ○ ઈનામનો અડધો ભાગ ○ પવનકુમાર જૈન

૧૨ ચરિત્ર ○ બાપા વિષે ○ લાભશંકર ઠાકર

૧૬ સ્મરણ ○ ઠાકરની આંખે ઠળિયા ○ ચિનુ મોદી

૨૩ કવિતા ○ માણસ ○ વેણીભાઈ પુરોહિત

૨૪ નવલકથા ○ ગોળ કાણામાં ચોરસ ખીલો ○ ઈશ્વર પેટલીકર

૨૮ હાસ્યનિબંધ ○ મરણોત્સવ ○ વિનોદ ભટ્ટ

૩૦ કવિતા ○ જરાસંધના બ્લૉગ પરથી... ○ સચિન કેતકર, અનુ. રાજેશ પંડ્યા

૩૧ આત્મકથા ○ મુક્તિવૃત્તાંત ○ હિમાંશી શેલત

૩૮ પ્રવાસ ○ આડમારગે અંબાજી ○ રામપ્રસાદ શુક્લ

૪૨ લેખ ○ વિચારોથી તાજગી ○ શબાના આઝમી

૪૧ આ અંકના લેખકો

સંપાદકનું કથન

શકાર સાચું કે સકાર?

સંસ્કૃત સાહિત્યનાં બે જાણીતાં નાટકો છે – ‘દરિદ્ર ચારુદત્ત’ અને ‘મૃચ્છકટિક’. એ નાટકોમાં રાજાના સાળાનું પાત્ર આવે છે. રાજાનો સાળો હોવાને લીધે જ એને સંસ્થાનક – રક્ષકોનો ઉપરી – બનાવવામાં આવેલો છે. પણ એ છે બિલકુલ મૂર્ખ, ગમાર, અને વળી દુષ્ટ. સત્તાશીલનો સંબંધી મૂર્ખ શિરોમણિ હોવા છતાં ઉચ્ચ પદને પામે છે એવો, એ નાટ્યકારોનો કટાક્ષ તો એની પાછળ છે જ. પણ એ સંસ્થાનકના ભાષા-અવિવેક અંગેનો એ નાટ્યકારોનો એક રોષ પણ, આ પાત્રનો જે ઠહો એમણે કર્યો છે એમાં દેખાય છે. રાજાના આ સાળાનું નામ શકાર છે. શકાર એટલે ‘શ’-કાર, જ્યાં ને ત્યાં ‘સ’ને બદલે ‘શ’ જ બોલનાર, અશુદ્ધ – અણઘડ ઉચ્ચારો કરનાર. ગુજરાતીના વિદ્વાન નાટ્યકાર રસિકલાલ પરીખે ૧૯૫૭માં ‘શર્વિલક’ નાટક લખેલું એમાં એ પાત્રના આ ‘શ’કાર-પણાની જબરદસ્ત ઠેકડી ઉડાડવામાં આવી છે. એ શકાર પોતાને ‘રાજા-શાળા શંઠાણા’(સંસ્થાનક) કહે છે ને વસંતસેનાને ‘વશંતશેણી’ કહે છે, ને એવું ઘણું બધું....

આ ‘સ’ અને ‘શ’ વચ્ચેનો ભેદ આજે પણ કેટલાકનાં ઉચ્ચારણોમાં ચોખ્ખો હોતો નથી. કેટલાક શિક્ષિતો, અરે સાહિત્યના કેટલાક અધ્યાપકો – બહુ દુખ અને શરમ સાથે કહેવું પડે છે કે –આવા ‘શ’-કારો છે. એ મિત્રો ‘સાહિત્યના શંપાદકો’ એમ બોલે ત્યારે આપણા કાનમાં કશુંક અણીદાર ભોંકાઈ જતું હોય એમ લાગે! શું કહેવું આ સજજનો [શજજનો]ને! એવા એક શિક્ષક-મિત્ર કાળા પાટિયા પર એક નોટિસ લખી રહ્યા હતા – Recess શબ્દને એમણે ગુજરાતી લિપિમાં આમ લખ્યો: ‘રિશેશ’. મેં કહ્યું, ખોટું લખ્યું તમે. એ મૂઝાયા ને સુધાર્યું – ‘રિશેષ’. મેં કહ્યું, મિત્ર, હજુ ખોટું. એ વધુ મૂઝાયા. એમની પાસે હવે બે જ વિકલ્પ હતા – ‘રિષેશ’ અને રિષેષ’. મેં નકારમાં માથું ધુણાવ્યું એટલે એમણે ચોક મને પકડાવી દીધો. મેં ‘રિસેસ’ લખ્યું ત્યારે પહેલાં એમને અચરજ થયું, પછી વાત સમજાતાં એમણે કહ્યું – ‘ઓહો! તો, આમ છે!’

‘સ’ દંત્ય ઉચ્ચાર છે ને ‘શ’ તાલવ્ય છે – એ તો એનું શાસ્ત્રીય વર્ણન થયું, ને એવી તાલીમ (આ અને બીજા ઉચ્ચારો માટે) જરૂરી પણ ગણાય. પરંતુ આમાં ખરો વાંક જીભનો નથી, કાનનો છે. સાંભળવું (to hear) એટલું જ નહીં, ધ્યાનથી સાંભળવું (to listen), એ સર્વમાન્ય

(standard) ભાષા-ઉચ્ચારણ માટેની ખરી તાલીમ છે. અને તાલીમ તો પછી આવે, મૂળે તો એ સૂઝનો મુદ્દો છે. નાનપણમાં પ્રાદેશિક ઉચ્ચારણોથી આપણાં કાન-જીભ ટેવાયેલાં હોય, અને એ સ્વાભાવિક પણ છે. પરંતુ પછી, વતન છોડીને આપણે બહોળા સમુદાય વચ્ચે જઈએ છીએ ત્યારે પહેરવેશમાં, રીતભાત-મેનર્સમાં જેમ આપણે બીજાં સૌનું જોઈને – એટલે કે નિરીક્ષણ અને શ્રવણથી – સર્વમાન્ય પણ સહજ ફેરફારો કરતા જઈએ છીએ એમ આપણાં ઉચ્ચારણોને પણ સરખાં કરતા જવું જોઈએ. જાહેર વક્તવ્યો કરનારે અને, ખાસ તો, શિક્ષકોએ તો ઘણી સભાનતાથી ને બનતી ઝડપે પોતાની ભાષાને સર્વમાન્યતાનાં ધોરણો નજીક લઈ જવી પડે.

અલબત્ત, મૂળભૂત રીતે કોઈ પણ પ્રાદેશિક બોલી અ-શુદ્ધ હોતી નથી. પણ એ બધી પ્રાદેશિક તાઓનો સમાન રીત-ભાતના રૂપમાં જેમાં સમન્વય થતો હોય છે, એને સર્વમાન્ય (standard) ભાષા કહેવાય. અને એ સર્વમાન્યની દૃષ્ટિએ શુદ્ધ-અશુદ્ધ એવા ભેદ થવાના જ. અ-શુદ્ધિ એટલે બીજું કશું નહીં પણ અ-સ્વીકાર્યતા. એકવાક્યતાની રીતે માન્યને જે અસ્વીકાર્ય હોય તે અશુદ્ધ. દરેક પ્રાદેશિક બોલીમાં એક આગવાપણું ને એક મીઠાશ હોય છે એ બરાબર, સર્જનાત્મક સાહિત્યમાં (જેમ કે વાર્તામાં) પ્રાદેશિક બોલીના મર્મો આનંદદાયક હોય છે. પરંતુ, કોઈ બોલીને જાહેર વક્તવ્યનો એટલે કે સર્વમાન્ય અભિવ્યક્તિનો અંશ ન બનાવાય. એમાં તો તમારાં સ/શ/હ, ર/ડ/ળ, ઈ/ય એવાં ઉચ્ચારણોના પ્રાદેશિક ખૂણા ઘસીને સરખા કરવા પડે.

હવે, એક બીજી વાત – ‘શ’ ના ‘સ’ વિશે. ‘શ’નો અતિરેક જેમ પ્રાદેશિક લક્ષણ રહ્યું છે તેમ ‘સ’નો અતિરેક – એનો અતિ-સુધાર (over correction) એ જાણે કે શહેરી હોવાનું એક લક્ષણ, એક સ્ટેટસ સિમ્બોલ બની ગયું છે. જુઓ, આવું તમે રોજ રોજ સાંભળતાં હશો –

‘સકુન્તલાબેન, આજે સું સાક બનાવ્યું?’

‘અમે સ્ત્રીસસક્તિકરણની ઝુંબેસ ચલાવીસું.’

‘સરીર છે તે માંદા પડાય, એમાં સરમાવું સા માટે?’

‘અમે તો નિસાને સિસુવિહારમાં મૂકી, ત્યાં સરસ સીખવે છે.’

‘ઈસ્વરમાં સ્લધ્યા જ ન હોય એને તમે સું કરી સકો?’

‘ભાઈ, સહેરી તે સહેરી, ને ગામડિયા તે ગામડિયા!’

આવું તો અપરંપાર બોલાયે જ જાય છે! તમે ચકરાઈ જાઓ!

આ ‘સ’-કાર પણ સર્વવ્યાપી બનતો જાય છે એના પર મજાક કરતાં મેં મારા એક મિત્રને કહ્યું : ‘જો આપણે હજુ બીજાં પચીસ-ત્રીસ વરસ સુધી જીવતા રહ્યા તો આપણે એક ઠપકો ખાવાવારો આવશે.’

એણે કહ્યું – કેવો ઠપકો?

મેં કહ્યું – આપણે આ ‘શબ્દ’ ને ‘શશાંક’ ને ‘શિશિર’ ને ‘શ્રાવણ’ – એમ બોલતા હોઈશું ત્યારે કોઈક આપણને ટોકશે, કે, ‘અરે ભાઈ, તમે સિક્સક છો તો ભાસા તો જરા સુધ્ધ બોલવાનું રાખો!’

રમણપ્રસાદી

કવિતા

કાવ્યસપ્તક • મકરંદ દવે

“

પ્રેમ-ભક્તિ-ચિંતન-અધ્યાત્મની તીવ્ર અનુભૂતિને લયવાહી ગીતોમાં અસરકારકતાથી આલેખનાર મકરંદ વજેશંકર દવે (જ. ૧૩, નવે. ૧૮૨૨- અવ. ૩૧, જાન્યુ.૨૦૦૫) આપણા એક મહત્ત્વના કવિ. લોક-ભજન પરંપરામાં વહેતાં એમનાં કાવ્યોમાં એમણે પોતાની સર્જકતાનો આગવો સૂર પૂરેલો. કેટલાંક સામયિકો સાથે જોડાયેલા એ સિવાય જીવનભર અલગારી રહ્યા. પછીથી, કુંદનિકા કાપડિયાના સહજીવનમાં ‘નંદીગ્રામ’ નામથી જાણીતી વિશિષ્ટ સાધક-સંસ્થા સરજી.

‘તરણાં(૧૯૫૧)’, ‘અમલપિયાલી(૧૯૮૦)’, વગેરે ૭-૮ કાવ્યસંગ્રહો ઉપરાંત બાળસાહિત્ય, ચિતન-ગ્રંથો, ચરિત્રો લાખ્યાં, ‘સત કેરી વાણી(૧૯૭૦)’ મધ્યકાલીન ભક્તિપદોનું એમની સરસ આસ્વાદ-પરિચય-નોંધો સાથેનું એક ઉત્તમ સંપાદન છે.

આ સાત કાવ્યોમાં ભક્તિ-સંવેદનના ઉમંગ ઉછાળ સાથે એમનો આગવો કવિ-કસબ પણ જોઈ શકાશે.

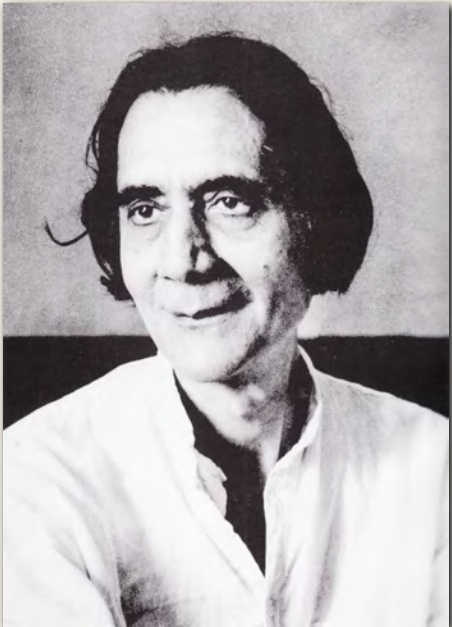
૧

અદીઠો સંગાથ

પગલું માડું હું અવકાશમાં
જોઉં નીચે હરિવરનો હાથ,
અજંપાની સદા સૂની શેરીએ
ગાતો આવે અદીઠો સંગાથ.

ભયની કાયાને ભુજા નથી,
નથી વળી સંશયને પાંખ,
ભરોસે ચાલ્યા જે અનભે રંગમાં,
ફૂટી એને રૂંવે રૂંવે આંખ;
જાગીને જોઉં તો કોઈ નથી એકલું.

ઊંઘતાને માથે ઓળો મોતનો,
ઊંઘતાને પાચે જગની જેલ,
આઘાતે ભાંગે છે કોઈ અહીં ભોગળો,
અને આંસુડે વાવે છે અમરવેલ;
જાગીને જોઉં તો કોઈ નથી એકલું.

[સંગતિ, ૧૯૬૮, પૃ. ૧૧૦]

૨

અશ્વો

લીલા કોમળ ઘાસથી હર્યુ ભર્યુ મેદાન આ વિસ્તર્યુ,
નીચી ડોક નમાવી અશ્વ ચરતા, ત્યાં તો વહેતી હવા
ભીની માદક ને મથે શિર જરા ઊંચું કરી સૂંઘવા
અશ્વો, મસ્ત છલાંગતું મન રહે એનું ધર્યુ ને ધર્યુ.

પાયે બંધન, કાય સાવ નબળી, અંધારું આંખે ભર્યુ
જાણે કાયમ ડાબલા, પણ થતું સામે નવાં ને નવાં
બીડો સૂર્યપ્રકાશથી ઝળહળે, ઝંખી મરે આંબવા
આઘેરી ક્ષિતિજે, — શું પૂર પળમાં આવ્યું ન ત્યાં ઓસર્યુ !

અશ્વો, પુચ્છ ઉછાળતા હણહણે, પાછા નમીને ચરે,
ને જે હોડ હવાની સાથ કરતું, સ્પર્શી જતું દ્રાણને
આજે માત્ર, કદાપિ પૂર પળનું જો રોમરોમે ચડે,
કોઠે બંધન જે પડ્યાં સકળ તે એવાં કઠે આખરે
ને આ મસ્ત હવા જરાક પજવે અશ્વો તણા પ્રાણને,
તો તો તેજી તુખાર, રંગ પલટે, આકાશ ઓછું પડે.

[સંગતિ, પૃ. ૫૯]

૩

આવો !

અમે રે સૂકું રૂનું પૂમડું,
તમે અત્તર રંગીલા રસદાર;
તરબોળી ઘો ને તારેતારને,
વીંધો અમને વ્હાલા, આરંપાર :
આવો, રે આવો હો જીવણ, આમના.

અમે રે, સૂના ઘરનું જાળિયું,
તમે તાતા તેજના અવતાર;
ભેદીને ભીડેલા ભોગળ-આગળ,
ભરો લખ લખ અદીઠા અંબાર :
આવો, રે આવો હો જીવણ, આમના.

અમે રે ઊંધઈ-ખાધું ઈંધણું,
તમે ધગધગ ધૂણીના અંગાર;
પડેપડ પ્રજાળો વ્હાલા, વેગથી,
આપો અમને અગનના શણગાર :
આવો, રે આવો હો જીવણ, આમના.

[ગોરજ, ૧૯૫૭, પૃ. ૧૪૮]

૪

ગમતાંનો કરીએ ગુલાલ

ગમતું મળે તો અલ્યા, ગૂંજે ન ભરીએ
ને ગમતાંનો કરીએ ગુલાલ.

આડા દે આંક એ તો ઓશિયાળી આંગળી,
પંડમાં સમાય એવી પ્રીતિ તો પાંગળી,
સમદરની લહેર લાખ સુણી ક્યાંય સાંકળી ?
ખાડા-ખાબોચિયાને બાંધી બેસાય, આ તો
વરસે ગગનભરી વ્હાલ.

ગાંઠે ગરથ બાંધી ખાટી શું જિંદગી ?
સરી સરી જાય એને સાચવશે ક્યાં લગી ?
આવે તે આપ કરી પળમાં પસંદગી,
મુઠ્ઠીમાં રાખતાં તો માટીની પાંદડી
ને વેર્યે ફોરમનો ફાલ.

આવી મળ્યું તે દઈશ આંસુડે ધોઈને,
ઝાઝેરું જાળવ્યું તે વ્હેલેરું ખોઈને,
આજ પ્રાણ જાગે તો પૂછવું શું કોઈને ?
માધવ વેચંતી વ્રજનારીની સંગ તારાં
રણકી ઊઠે કરતાલ !
ગમતું મળે તો અલ્યા, ગઈજે ન ભરીએ
ને ગમતાંનો કરીએ ગુલાલ.

[સંજ્ઞા, ૧૯૬૪, પૃ. ૩૩]

૫

ઘટમાં

સાંયાજી, કોઈ ઘટમાં ગહેકે ઘેરું,
બાવાજી, મુંને ચડે સમુંદર લહેરું.

ચકર ચકર વંટોળ ચગ્યો જી
ઈ તો ચગ્યો ગગનગઢ ઘેરી,
નવલખ તારા ડૂબ્યા ડમરિયે ને
તરી રહી એક ડેરી,
ઓ હો સાંયાજી, મારું હેત વધે ને માંહી
સુંદર મૂરતિ હેરું.

ખોબો ધૂળનો કૂબો બણાયો ને
બોત હુવા ખુશ બંદા,
એક ઘણીએ લગાયા ધક્કા
ચૂર ચૂર મકરન્દા,
ઓહો સાંયાજી, મારા કણ કણ કારી
દમ દમ વરસી મ્હેરું.

અકલ કલા મારે હિરદે ઊગી
અચરત રોજ અપારા,
મુઠ્ઠીભર રજકણમાં રમતા
અલખ અલખ લખતારા.
ઓહો સાંયાજી, મારે પગલે પગલે
પિયનું હવે પગેરું.

[અમલપિયાલી, ૧૯૮૦, પૃ. ૧૨૧]

૬

ફોરમ

ફૂલ તો એની

ફોરમ ઢાળી રાજી.

વાયરો ક્યાં જઈ ગંધ વખાણે,

ફૂલ તો એનું કાંઈ ન જાણે,

ભમરા પૂછે ભેદ તો લળી

મૂગું મરતું લાજી : ફૂલ તો.....

એક ખૂણે આ આયખું નાનું,

કેવું વીતી જાય મજાનું !

કોઈનું નહીં ફરિયાદી ને

કોઈનું નહીં કાજી : ફૂલ તો...

એનું નિજના રંગમાં રાતું,

ખુશબુભર્યું એકલું ખાતું,

મસળી નાખે કોઈ તો સામે

મહેક દે તાજી તાજી !

ફૂલ તો એની ફોરમ ઢાળી રાજી.

[સૂરજમુખી, પૃ. ૬૫]

૭

લા-પરવા !

કોક દિન ઈદ અને કોક દિન રોજા,
ઊછળે ને પડે નીચે જિંદગીનાં મોજાં.કાંઈ અફસોસ નહીં કાંઈ નહીં ફિકર,
કોઈ ચીજ તણી નહીં જિંદગીમાં જિકર.આવે ને જાય એના વેઠવા શા બોજા !
કોક દિન ઈદ અને કોક દિન રોજા.માન મળે, મળે ધનધાન, મળે સત્તા,
પાન ચાવી બીજી પળે ખાવા પડે ખત્તા.વાહ ભાખે કોઈ રૂડી આંખે વેષ ભાળી,
આહ નાખે કોઈ ભૂંડી મોઢે મેશ ઢાળી.રામ મારો રુદે હસે રંગ નહીં દૂજા,
કોક દિન ઈદ અને કોક દિન રોજા.હાલ્યા કરે દુનિયાની વણજાર ગાંડી,
કોણ બેઠું રહે એની સામે મીટ માંડી ?દૂધ મળે વાટમાં કે મળે ઝેર પીવા,
આપણા તો થીર બળે આતમાના દીવા.લાંબી લાંબી લેખણે ત્યાં નોંધાવી શી યાદી,
બેય કોરે આપી જવી મુબારકબાદી.ઘેલાં ભલે ઘૂઘવે આ જિંદગીનાં મોજાં,
આવો તમે ઈદ અને આવો તમે રોજા.

[તરણાં, ૧૯૫૧, પૃ. ૭૩]

વાર્તા

ઈનામનો અડધો ભાગ

• પવનકુમાર જૈન

“

મૂળે ચિત્રકાર પવનકુમાર જૈન (જ. ૨૪ જાન્યુ. ૧૯૪૭ – અવ. ૨૦૧૩) આધુનિકતાના સ્પર્શવાળી વિલક્ષણ કવિતા અને વાર્તાના સર્જક. ૨૦૧૨માં એમનો ‘૬૫ કાવ્યો’ સંગ્રહ પ્રકાશિત થયો એ પહેલાં ૧૯૯૬માં એમણે ‘દેશ-પરદેશની લોકકથાઓ’ના અનુવાદનું પુસ્તક આપેલું. ૧૯૭૪ આસપાસથી લખાતી રહેલી એમની વાર્તાઓનું એમના અવસાન પછી (૨૦૧૫માં) ‘૩૩ વાર્તાઓ’ નામે પ્રકાશન થયું એમાં પ્રાચીન કથા/લોકકથાની શૈલીમાં મર્મ-કટાક્ષ-વેદનાનું આધુનિક ભાવજગત ઝીલાયું છે.

”

આ એ વખતની વાત છે, જ્યારે શબ્દ બહુ ગરીબ હતો. એણે લોકો પાસેથી સાંભળ્યું હતું કે અમુક ગામનો અમુક રાજા બહુ કદરદાન છે અને જો એ ખુશ થઈ જાય તો ન્યાય કરી દે છે.

એટલે એક દિવસ પોતાનું નસીબ અજમાવવા શબ્દ એ રાજાને ગામ જવા નીકળ્યો. રખડતો ભટકતો, અંતે થાક્યોપાક્યો ઘણે દિવસે શબ્દ એ રાજાને ગામ પહોંચ્યો.

ગામમાં એને સહુથી પહેલો જ એક ફક્કડ દેખાતો માણસ મળ્યો. એણે શબ્દને કહ્યું, ‘પરદેશી લાગો છો.’ શબ્દે હા પાડી. એ ફક્કડ માણસે આગળ પૂછ્યું, ‘તમે કોણ છો અને અહીં શું કામ આવ્યા છો?’

શબ્દે જવાબ આપ્યો, ‘હું શબ્દ છું. બહુ ગરીબ છું. તમારા રાજાની કદરદાનીનાં ઘણાં વખાણ સાંભળ્યાં છે, એટલે મારું શું મૂલ્ય થાય તે જોવા આવ્યો છું.’

‘સરસ, બહુ સરસ યોજના છે!’ એ ફક્કડ માણસે કહ્યું.

‘તો તમે મને રાજસભાનો રસ્તો બતાવશો?’ શબ્દે પૂછ્યું.

‘એ તો જાણે સાવ સહેલું છે, પણ તમને રાજસભામાં ઘૂસવા નહીં મળે,’ એ માણસે કહ્યું.

‘કેમ, એનું શું કારણ છે?’ શબ્દે નવાઈ પામીને પૂછ્યું.

‘તમે બહુ જ ભોળા છો. રાજકારણ કોને કહેવાય? રાજસભામાં પેસવા માટે લાગવગ જોઈએ, સમજ્યા!’ એ ફક્કડ માણસે કહ્યું.

પછી, શબ્દને હતાશ થયેલો જોઈને એણે કહ્યું, ‘ગભરાશો નહીં, મારી ત્યાં સારી લાગવગ છે, હું તમને ત્યાં પહોંચાડી દઈશ. પણ બદલામાં તમે મને શું આપશો?’

‘તમે માગો તે!’ શબ્દે ગળગળા થઈને કહ્યું.

‘હું કંઈ લોભી નથી; જો તમને ઇનામ મળે, તો તમારે મને એમાંથી ફક્ત અડધો ભાગ આપવાનો. છે કબૂલ?’ એ ફક્કડ માણસે પૂછ્યું. શબ્દે શરત કબૂલ રાખી.

પછી એ માણસે શબ્દને રાજસભામાં પહોંચાડી દીધો; ને એ પોતે, શબ્દ પાછો ક્યારે બહાર આવે તેની રાહ જોતો, રાજસભાના દરવાજા બહાર ઊભો રહ્યો.

આ બાજુ રાજસભામાં ચીંથરેહાલ, રંક શબ્દે વિધિપુરઃસર સહુને નમન કર્યાં. અને પછી પોતાની શક્તિના કેટલાક પરચા એણે સહુને બતાવ્યા. આખી સભા ઝૂમી ઊઠી. રાજા ખુશ ખુશ થઈ ગયો અને એણે શબ્દને કહ્યું:

‘માગ, માગ, માગે તે આપું!’

શબ્દે પૂછ્યું, ‘ખરેખર!’

રાજાએ કહ્યું, ‘ખરેખર.’

‘વચન પાળશો?’ શબ્દે પૂછ્યું.

‘આજ સુધી મેં આપેલું વચન ક્યારેય પાછું ખેચ્યું નથી.’

‘તો, મહારાજ, મને ઇનામમાં સો ફટકા મારવામાં આવે!’

આખી સભા અવાક થઈ ગઈ. કોઈ હાલતુંચાલતું ન હતું. થોડી વારે અકળાઈને શબ્દે કહ્યું, ‘મહારાજ, ઇનામ ન આપવું હોય તો આમ ને આમ જાઉં!’

રાજા વચનથી બંધાઈ ગયા હતા. ચાબુક મંગવાયો અને શબ્દને ફટકા પડવા માંડ્યા.

જેવા પચાસ ફટકા પૂરા થયા, તેવું જ શબ્દે કહ્યું, ‘સબૂર!’

પછી રાજા તરફ ફરીને એણે કહ્યું, ‘મહારાજ, મારો એક મિત્ર છે, તેનો પણ આ ઇનામમાં ભાગ છે. એણે મને રાજસભામાં પ્રવેશવામાં મદદ કરી; અને એના બદલા તરીકે એને મારા ઇનામનો અડધો ભાગ આપવાનો છે.’

રાજાએ પૂછ્યું, ‘એ ક્યાં છે, અને એનું નામ શું છે?’

શબ્દે જવાબ આપ્યો, ‘એ સભાના દરવાજા બહાર ઊભો હશે, અને એનું નામ તો મને નથી ખબર.’

થોડી વારમાં એ ફક્કડ માણસને સભામાં હાજર કરવામાં આવ્યો. એને જોતાંવેંત જ દરેકના મોમાંથી નીકળી ગયું, ‘કવિ, તમે!’

(૧૯૭૮)

“

લાભશંકર ઠાકરને સ્નેહાર્દ્ર સ્મરણાંજલિ

કવિ લાભશંકર જાદવજી ઠાકર (જ. ૧૪ જાન્યુ. ૧૯૩૫)નું ૬, જાન્યુ. ૨૦૧૬ના દિવસે અવસાન થયું. એ સાથે જ એમનું પાંચ-છ દાયકાનું વિવિધ પરિમાણવાળું સર્જનફલક એકસાથે આપણી સામે આવી ગયું. ‘વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા’(૧૯૬૫)નું તાજગીવાળું ને પ્રયોગ-ચપલ છંદ-લય-માધુર્ય; ‘માણસની વાત’(૧૯૬૮) એ વિચારસંવેદી દીર્ઘકાવ્યનો અંગત-બિનંગતને એક કરતો ને અછાંદસ-માત્રામેળને સંયોજતો મુખર-તીવ્ર ઉદ્ગાર; અને એ પછી ‘બૂમ કાગળમાં કોરા’(૧૯૭૪), ‘ટોળાં અવાજ ઘોંઘાટ’(૧૯૮૦, અકાદેમી-પુરસ્કૃત), આદિની આધુનિકતાની ધારવાળી અંગત મુદ્રા ઉપસાવતી, પ્રબળ સર્જકતાવાળી અછાંદસ રચનાઓ; અને એ પછીની, કવિતાને શબ્દકીડાવત્ કરતી, ટેવ-સર્જકતાનાં સમ-વિષમ સ્તરો પર ચાલતી પણ ઉદ્ગારનું નિજ પોત જાળવી રાખતી કવિતા – લાભશંકરના સર્જક તરીકેના વિસ્તાર-ઊંડાણને એક સાથે પ્રગટ કરે છે અને ગુજરાતીના એક પ્રમુખ(મેજર) કવિ લેખેના એમના શક્તિવિશેષોને દઢ કરે છે.

‘મરી જવાની મજા’(૧૯૭૩), આદિ એકાંકી નાટકો તથા ‘પીળું ગુલાબ અને હું’(૧૯૮૫), વગેરે દીર્ઘ નાટકોમાં અભિનેય સર્જક શબ્દ સાક્ષાત્ થાય છે. મનુષ્યને કેવળ મનુષ્ય તરીકે, વ્યક્તિત્વની વિચ્છિન્નતા સમેત, આલેખતી સંવેદનશીલતાનું સશક્ત રૂપ એમાં ઊપસે છે. નવલકથાઓમાં, ચરિત્રોમાં, નિબંધોમાં, અરે વિવેચનમાં (ને થોડાંક વૈદ્યકીય લખાણોમાં સુધ્ધાં) લાભશંકરના ગદ્યની લાક્ષણિક સર્જનાત્મક મુદ્રા ઊઠે છે.

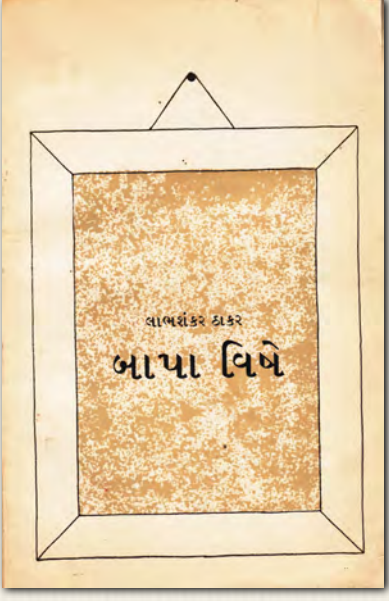
આ સર્જન-સમૃદ્ધિ ઉપરાંત લાભશંકરનું પોતાની તેમજ પ્રેમાનંદ આદિની કવિતાનું ધાતુરણકના પ્રભાવવાળું ને ભાવસુંદર પઠન, તથા વિલક્ષણ વિરોધાભાસવાળું, સ્પષ્ટભાષી, અને સ્નેહાળ વ્યક્તિત્વ પણ આપણા સૌનાં સ્મરણમાં સંચરતું રહેશે.

[પ્રત્યક્ષ, જાન્યુ.-માર્ચ ૨૦૧૬]

”

બાપા અમદાવાદમાં શનિ-રવિ પ્રેક્ષિત કરીને સોમવારે પાટડી આવે ત્યારે ફળોનો કંડિયો હોય. દારૂખાનાની સીઝનમાં અમારા માટે ભરચક દારૂખાનું હોય. એમની પેટી અમારે માટે હમેશાં રહસ્યમય ખજાનો રહેતી. એ ખૂલે ને એમાંથી કંઈક નીકળે. છેવટે થાળીવાજા પર વગાડવાની રેકર્ડ્ઝ નીકળે. કંઈક તો નીકળે જ. થાળીવાજા માટેની પિનનું નવું બોક્સ નીકળે. હું કાવ્યો લખતો થયો અને વાંચવામાં અખૂટ રસ પડવા લાગ્યો ત્યારે બાપાની પેટીમાંથી નીકળતું સાપ્તાહિક ‘પ્રજાબંધુ’, કોઈ બીજું નવું સામયિક કે નવી પ્રગટ થયેલી નવલકથા જોઈને મને રોમાંચ થતો. બાપાને વાંચવાનો ઘણો શોખ. ટ્રેનમાં એ વાંચતા હશે. નવાં નવાં પુસ્તકો એમની બેગમાંથી નીકળે જ. બાપા જો વૈદકના વ્યવસાયમાં ન પડ્યા હોત અને વાર્તા-નવલકથા લખવા પર ચઢી ગયા હોત તો એ અવશ્ય લોકપ્રિય નવલકથાકાર બની શક્યા હોત. મેઘાણીના બાપા પરમ ચાહક. રાણપુરમાં પ્રત્યક્ષ પરિચયમાં પણ આવેલા. ગુણવંતરાય આચાર્યના નિકટના પરિચયમાં આવેલા. ગુણવંતરાય આચાર્ય

એ સમયે રાણપુરમાં ચંદુલાલ જેઠાલાલ વ્યાસના બહુરૂપી કાર્યાલયમાં તંત્રી વિભાગમાં કામ કરતા. ચંદુલાલ વ્યાસે એ વખતે 'બિરાદર' નામના કોઈ સામયિકનું પ્રકાશન પણ શરૂ કરેલું.

ગુણવંતરાય આચાર્યે મારા બાપા પાસેથી ક્યારેક ઉછીની રકમ લીધી હશે. પછી એ વાળવાનું સમયસર મુશ્કેલ જણાતાં ગુણવંતરાયે આ વૈદ્યમિત્રને કહ્યું હશે : 'વૈદ્યરાજ, કંઈક કામ કહો.' બાપા એકાદ પુસ્તક નવદંપતીને માર્ગદર્શન આપે તેવું લખવાનું વિચારતા હશે. એમણે આ કામ ગુણવંતરાયને સોંપ્યું. ગુણવંતરાય તો નવલકથાકાર અને પત્રકાર. લેખનકાર્ય એમને માટે સહજ હતું. એમણે મોટા ભાઈ નાની બહેનને પત્ર લખીને દાંપત્યજીવન વિષે માર્ગદર્શન આપતા હોય તેવા formમાં થોડાં પ્રકરણો લખી આપ્યાં. સમજો કે અર્ધો ખંડ લખી આપ્યો. પછી વિશેષ લખી શકે તેવી સમયની અનુકૂળતા નહિ હોય. ઉછીના આપેલા પૈસા વળી ગયા. ઉત્તરાર્ધ બાપાએ પોતે લખ્યો. એમાં ભાભી પોતાના દિયરને પત્રો લખીને દાંપત્યજીવન અંગે માર્ગદર્શન આપતી હોય એવું સ્વરૂપ રાખ્યું અને એમ એ પુસ્તક પૂરું થયું. પુસ્તકનું નામ રાખ્યું 'નવદંપતીને'. મારી પાસે ૧૯૫૨માં પ્રગટ થયેલી ચોથી આવૃત્તિની એક પ્રત છે. પુસ્તકની પ્રસ્તાવના એક લોકપ્રિય નવલકથાકારે લખી છે. એ નવલકથાકાર તે ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ. એમની પ્રસ્તાવના નીચે તારીખ છે: ૨૩-૭-૧૯૩૯. ચુ. વ. શાહે પ્રસ્તાવનામાં નોંધ્યું છે: 'પ્રથમ ખંડ અને બીજા ખંડમાંના પત્રો વચ્ચે પ્રતિપાદનશૈલીનું અંતર જણાઈ આવે છે. તેનું કારણ કદાચ એ પણ હોય કે એક પત્રલેખકના માનસનું સામાજિક ક્રાન્તિકારી સ્વરૂપ આલેખવાનો અને બીજું પત્રલેખિકાના માનસનું સામાજિક સુધારક સ્વરૂપ આલેખવાનો લેખકનો હેતુ હોય.'

ખરું કારણ તો બન્ને ખંડના લેખકો જ ભિન્ન હતા તે હકીકતમાં હતું. પૂર્વખંડના ખરેખરા લેખક ગુણવંતરાય આચાર્યનો પુસ્તકમાં ક્યાંય ઉલ્લેખ જ નથી. સમગ્ર પુસ્તકના લેખક તરીકે તો બાપાનું નામ જ છે. કોઈ નથી જાણતું તેવી વાત હું ક્યાંથી જાણું? બાપાએ જ એક વાર સહજ વાત કરતા હોય તેમ આ વાત કરેલી. મને લાગે છે મેં એક વાર ગુણવંતરાય આચાર્યનાં પુત્રી પ્રસિદ્ધ નવલકથાકાર વર્ષા અડાલજાને આ વાત કહેલી. થોડા મહિનાઓ પૂર્વે ગુણવંતરાયના પુત્ર શિશિરભાઈને પણ અમસ્તા આ વાત કરેલી. આ બધું શા માટે લખું છું? બાપા વિષે લખી રહ્યો છું અને યાદ આવે છે તેથી લખું છું. ગુણવંતરાય આચાર્યને મેં એક જ વાર મારા મણિનગરના બંગલે જોયેલા. એ સમય ઘણુંખરું ૧૯૫૯-૬૦નો હશે. હું એ વખતે એમ.એ.નો અભ્યાસ કરતો કદાચ બે-ચાર વર્ષ આગળપાછળ હોય. કિશોર-કુમાર વયમાં જેમની બધી જ નવલકથાઓ એક કરતાં વધારે વખત વાંચેલી તે નવલકથાકાર તો અહો! અમારા બંગલાના બેઠકખંડમાં બાપા સાથે વાતો કરી રહ્યા છે ! શરીર કૃશ હતું. એ વખતે ગુણવંતરાયને પાચનશક્તિ નબળી પડી ગઈ હતી અને સંગ્રહણી રોગની તકલીફ હતી એવું મને યાદ રહી ગયું છે. એ માટે બાપાએ ઘાશનો પ્રયોગ બતાવેલો.

ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ સાથે બાપાની મૈત્રી ગાઢ હતી. બાપાની જેમ ચુનીકાકાની હાઈટ ઓછી. ધોતિયું પહેરે. ઉપર આખી બાંયનું શર્ટ, એની પર કોટ. સફેદ ટોપી. આંખ પર ગોંગલ્સ જેવાં ચશ્માં. ચુનીકાકા પ્રસંગોપાત્ત અમારે ઘેર આવતા, પણ તે સિવાય તેઓ શનિ-રવિમાં એક દિવસ સાંજ પછી સારંગપુર ચકલાના દવાખાને આવતા. દર્દીઓનું કાર્ય પતાવ્યા પછી બાપા ચા મગાવે. પછી બન્ને પાન ખાય. મેં કુમારવયે ચુ. વ. શાહને મુઘ્ધતાથી પ્રત્યક્ષ જોયેલા. 'જિગર અને અમી' નામની અતિ લોકપ્રિય નવલકથાના આ લેખક વિષે અહીં લખવા બેસું તો ઝીણી ઝીણી વિગતો ઝમ ઝમ ઝમીને ઊપસવા માંડે. પણ આ બધું અહીં ખાસ પ્રસ્તુત નથી. તો પ્રસ્તુત શું છે? ખબર નથી પ્રસ્તુત શું છે. લખતાં લખતાં, બાપા વિષે ઘણી વાર હું સભાન થઈ જાઉં છું – અહીં રજૂ થતી, થઈ રહેલી, ઘણી બધી વિશુંખલ સામગ્રી વિષે. હું આ બધું શું માંડીને બેઠો છું અને શા માટે માંડીને બેઠો છું?

બાપા સાંજે કલાડાના દરવાજે ફરવા જતા. પાટડીના કલાડાના દરવાજાની બહાર નીકળી જમણી બાજુ વળી જઈએ એટલે એક વિશાળ માતાજીનું મંદિર આવે. એમાં મહાદેવનું મંદિર પણ ખરું. ત્યાં બાપા, એમના કોઈ લખુભૈજ જોવા મિત્રો સાથે હોય. મંદિરમાં ઓટલો જઈને બેસે. વિશાળ રણાસર તળાવનો એક હિસ્સો માતાજીના મંદિરની બહાર હિલોળાતો હોય. ભરચક્ક કમલપત્રો અને કમલપુષ્પો પાણીની સપાટી પર અને પાણીથી ઊંચે પવનમાં ફરફરતાં હોય અને એક, અમારી પ્રાથમિક ગુજરાતી શાળાના હેડમાસ્તર રણાસરની સપાટી પર પલાંઠી વાળીને ચત્તા પડ્યા હોય. સ્થિર. પાણીની સપાટી પર આમ સ્થિર, ચત્તા તરવાના પ્રકારને અમારી લોકભાષામાં 'ખાટલી' કહે છે.

રાધેશ્યામ શર્મા અને હું વડોદરા ગયા છીએ. પલ્લી સાલ હશે? ઉપક્રમ? સુરેશ જોષી, અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ અને ગુલામ મહંમદ શેખને મળવા અને વડોદરા બે દિવસ રહેવા. અનિરુદ્ધ ના ઘેર ગયા. અનિરુદ્ધ નાં બા-બાપુજી હતાં.

'અનિરુદ્ધ હમણાં આવશે. તમે બેસો. અથવા ચાલો નીચે મેઈન રોડ પર. વિનોબાજી આવ્યા છે. રસ્તા પરથી પસાર થવાના છે.'

'અમે પણ સાથે આવીએ.' અમે મિત્રો પણ વિનોબાને જોવા ઉત્સુક હતા.

અનિરુદ્ધના વૃદ્ધ બાપુજીએ બહાર જવાનાં વસ્ત્રો પહેર્યાં. માથા પર ટિપિકલ શૈલીનો ફેંટો બાંધ્યો. મારી ચેતનામાંથી ક્ષણાર્ધમાં વીસ-બાવીસ વર્ષ ઊડી ગયાં. હું બોલી ઊઠ્યો, 'બારોટસાહેબ!' અનિરુદ્ધના બાપુજી ચમક્યા. મારી સામે જોઈ રહ્યા. 'તમે બારોટસાહેબ છો. પાટડીમાં હેડમાસ્તર હતા. રણાસરમાં સાંજે ચત્તા ચત્તા ખાટલી-'

'હા, હા પણ તમે કોણ છો?' બારોટસાહેબ પૂછે છે.

'હું પાટડીવાળા વૈદ્યરાજનો પુત્ર છું.'

'જાદવજીભાઈના પુત્ર છો?'

'હા.'

સ્મૃતિમાં ઊપસી આવે છે આ બધું. બાપા - રણાસર - કમલપત્રો - ખાટલી - ટિપિકલ ફેંટો - બારોટસાહેબ - અનિરુદ્ધ - રાધેશ્યામ - વિનોબા - શેખનું રણકતું ખડખડાટ હાસ્ય - કટ્ટ - કટ્ટ - કટ્ટ ભલે શૂટિંગ ચાલતું ભરચક્ક, વેરવિખેર. પછી એડિટિંગ થશે. શૂટિંગ જ પૂરું થશે તો ને? ભલે આવી બધી સભાનતા સરી જતી. રાધેશ્યામ રઝમી ઓક્ટોબરના પત્રમાં લખે છે:

'તમે પિતૃતર્પણની કથાને, એક ચરિત્રને નવલકથાની પેઠે રસપ્રદ બનાવી શક્યા છો.' પાછી વસ્તુ - વિષય - વ્યક્તિને સિનેમેટિક વિઝન અને કેમેરા એન્ગલથી 'ટ્રીટ' કરો છો. ક્લોઝ-અપ, લોન્ગ શોટ, ઝૂમિંગ, મોન્ટાજ (અને ક્યાંક કોલાજ) બધું મને પ્રત્યક્ષ થતું રહે છે. આના કારણે વૈયક્તિક ઊર્મિઓ - ભાવના અને ભાવનું જતન તો થાય, પણ એક પ્રકારની ઓબ્જેક્ટિવિટીની મુદ્રા પણ મહોરી ઊઠે છે. ગુજરાતી ચરિત્રકથાઓમાં આ પહેલી વારકું બન્યું! તમારા હાથે ગદ્યવહનની વિવિધ લયછટાઓ અને શૈલીલાલિત્યની કળાનો રસ પુષ્ટ થાય છે.

શીલાનો ફોટો, મોજડીના ઉપહારનો પ્રસંગ, શ્રોનલીનાં કુળમૂળનાં ઈંગિતો અને ઈંડા-બ્રાન્ડીના સંદર્ભોવાળા પ્રસંગો નવલકથા લખતા હોય તો પ્રકરણોનો કાચો મસાલો છે! તમે કાચા સોનાને સંયમની સુગંધથી તરબતર કરી દીધું છે.'

૧૯૫૭માં રાધેશ્યામ અને હું બી.એ. ઓનર્સ થયા. બન્નેનો મુખ્ય વિષય ગુજરાતી. બન્નેના ગૌણ વિષય મનોવિજ્ઞાન. શર્માનો 'એસ' અને 'ઠાકર'ના 'ટી' વચ્ચે અંતર ઓછું તેથી પરીક્ષાનું સ્થળ પણ બન્નેનું એક જ આવેલું. હું મણિનગરથી સાઈકલ પર નીકળી શર્માને ઘેર જાઉં. સાથે પરીક્ષા આપવા જઈએ. શર્મા વાર્તા લખવાના રવાડે ચઢી ગયેલા. હું કવિતા લખવાના રવાડે. શર્માનું એક્સપોઝર મારાથી વધારે. એ અંગ્રેજી સડસડાટ વાંચી શકે. એક વાર હેમિંગ્વેની એક ટૂંકી વાર્તાનો ગુજરાતીમાં અનુવાદ કરવાનું સહિયારું સાહસ આરંભ્યું. હું અધવચ્ચે જ અટકી ગયો. મને અંગ્રેજી ભાષા નથી સમજાતી એવી ખબર પડી ગઈ, પણ મારે તો ગુજરાતી ભાષામાં કાવ્યો લખવા સિવાય બીજું ક્યાં કોઈ પ્રયોજન હતું? કવિતા સિવાય આ (લાભશંકર) બાઘાને બીજી કોઈ તીવ્ર તલપ ન હતી. બી.એ. ઓનર્સ થયો. બાપા ખુશ થઈ ગયા. એમના સમગ્ર પરિવારનો હું પ્રથમ સ્નાતક હતો. એક વાર બાપા મને હોંશથી કહે :

‘લાભુભાઈ, પરદેશ જવું છે, વિશેષ અભ્યાસ અર્થે?’

હું બાપા સામે જોઈ રહ્યો. મેં ના પાડી. પરદેશ અભ્યાસ અર્થે જવાની મને કલ્પના પણ ન હતી. કવિતા લખવી ગુજરાતી ભાષામાં અને ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલાં કાવ્યો તન્મય થઈને વાંચવાં. આમાં જ લા.ઠા.ના જીવનની ઇતિહાસવ્યવસ્થા હતી, એ દિવસોમાં. હા, હવે થાય છે. ઘણી વાર થાય છે મુવી કેમેરામાં રસ પડ્યો હોત તો? વિશેષ રસ, તલપ જેવો. તો ઊપડી ગયો હોત ઇંગ્લેન્ડ કે અમેરિકા. અરે થિયેટરમાં રસ પડ્યો હતો, તીવ્ર અતિ તીવ્ર, સક્રિય દિગ્દર્શનનો તો? તો ઊપડી ગયો હોત – અને –

મને ઘણી મોડી ખબર પડી કે ચલચિત્રકળા અને નાટ્યકાળમાં પણ મને ઘણો રસ પડે છે. આ બન્ને કળાઓમાં સર્જન કરવાની અભિલાષા થાય તેવો રસ. જો કંઈક વહેલા એક્સપોઝર...તો બાપા મને અચૂક હોંશથી પૈસા ખરચીને...

ના, કંઈ મોટું દુઃખ નથી. ખટકો છે અંદર. જવા દો, બે હાથના બે અંગૂઠાને અડકાડીને વ્યૂઅર રચીને, ફેમમાંથી તાકી રહ્યો છું પાંચ વર્ષની વયે રણાસર તળાવની સપાટી પર ખાટલીના પોશ્ચરમાં સૂતેલા અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટના બાપુજી બારોટસાહેબને, દૂરથી લોન્ગ શોટમાં ને વીસ વર્ષ પહેલાં લંડન-પેરિસ ગયો ત્યારે મુંબઈ એરપોર્ટ પર મને ખાસ વિદાય આપવા આવેલાં (બા અને) બાપાને નજીકથી જોઈ રહ્યો છું. કલોઝ-અપમાં.

મેં લંડન-પેરિસ જવાનું ગોઠવ્યું તે જાણીને બાપા પ્રસન્ન થઈ ગયેલા. છ વર્ષ વૈદરાજ તરીકેની પ્રેક્ટિસ કરીને થોડુંક કમાયો હતો. બાપા તો નિવૃત્ત જીવન ગાળતા હતા. છતાં એમણે ભાવથી પૂછેલું:

‘પૈસા આપું, લાભુભાઈ?’

મારે જરૂર ન હતી તેથી મેં ના પાડેલી. નિવૃત્ત બાપા, પાટડી છોડીને ખાસ અમદાવાદ આવેલા. હું પ્રવાસમાં હતો એટલા દિવસ, વૃદ્ધ વયે નિયમિત દવાખાને જતા અને મારા દર્દીઓને સાચવતા. કેમેરામાંથી તાકીને જોઉં છું. પ્રવાસમાંથી પાછો આવ્યો એટલે બાપા મારા ક્લિનિકનો હિસાબ આપી રહ્યા છે.

સ્મરણ

ઠાકરની આંખમાં ઠળિયા રે : જણ જીવો જી

• ચિનુ મોદી

(૧)

કેટલીક તારીખો સાથે તમારે અનોખો સંબંધ હોય છે. મારે માટે આવી એક તારીખ ૧૪ જાન્યુઆરી છે. મારી સાથે જોડાયેલી ત્રણ વ્યક્તિઓની આ જન્મતારીખ છે. એમાંના એક તે મારા સમર્થ સમકાલીન સર્જક શ્રી લાભશંકર ઠાકર, બીજા તે સોળમા વર્ષથી આજ સુધીના અણનમ સંગાથી (દલપતરામના અજરામર પાત્ર જીવરામ ભટ્ટના છેલ્લા વંશજ) વિનોદ ભટ્ટ તથા જેને કારણે હું ઈર્ષાદ થયો એ નટી. એ ત્રીજું જણ.

ઈ.સ. ૨૦૧૫માં ૧૪મી જાન્યુઆરીએ મેં લાભભાઈને ફોન કરી કહ્યું: "ભારે શરીર સાથે બ.ક. ઠાકોર ટરના થયા ત્યાં સુધી રહ્યા. એ એક સમયે કૌતુકનો વિષય હતો. પણ આજે એ કૌતુકનો વિષય નથી. આપણે દેહદમનમાં કોઈ કસર રાખી નહોતી તોય પંચોતેર વટાવી ગયા."

લાભશંકર કહે: "હાર્ટનું ૩૦ ટકા જ પમ્પિંગ છે છતાં દૂમકા મારી પતંગ ચગાવું છું." અને અટકીને કહે: "ચિનુભાઈ, ૮૦ થયાં. તોય હજી પતંગ ચગાવું છું."

આ અધ્ધર આકાશે પહોંચેલો પતંગ ૬ જાન્યુઆરી ૨૦૧૬ના રોજ આકાશનો એક હિસ્સો થઈ ગયો –

–ચંદ્રકાંત શેઠે કહ્યું:

"લાભશંકર ગયા."

(૨)

એ ગયા ૬ જાન્યુઆરી ૨૦૧૬ના રોજ. પણ મારા જીવનમાં, 'કુમાર' કાર્યાલયમાં દર બુધવારે મળતા કવિજૂથ વચ્ચે પ્રવેશેલા છેક ૧૯૫૭માં.

ગુજરાતી સાહિત્યને એકાધિક 'Unaesthetic' વલણોથી મુક્ત કરવાનો ઉપક્રમ પણ આ સાલમાં જ, ૧૯૫૭માં શરૂ થયો. આ ઝુંબેશમાં લાભશંકરને

લીધે હું, મનહર મોદી, આદિલ મન્સૂરી, રાવજી પટેલ, રાજેન્દ્ર શુક્લ અને મુંબઈના મણિલાલ દેસાઈ, પ્રબોધ પરીખ, દિલીપ ઝવેરી અને સિતાંશુ પણ જોડાઈ ગયા. અમે સૌ સુરેશ જોષી સાથે થોડાંક પગલાં સાથે ચાલ્યા, પણ 'રે મઠ' અને 'યા હોમ'ના કવિઓ એમનાથી પણ ઉફરા ચાલ્યા. 'રે મઠ'માં સુભાષ શાહ, દિનેશ કોઠારી, ઈન્દુ પુવાર, મુકુન્દ પરીખ, રમેશ શાહ, શ્રીકાંત શાહ ઇત્યાદિ પણ ખરા.

ટોલ્સ્ટોયને બદલે દોસ્તોવ્સ્કી, રવીન્દ્રનાથને બદલે જીવનાનંદ દાસ, ઈબ્સનને બદલે બેકેટ અમારી આખીય સમજ બદલતા હતા. કાફ્કા, કેમ્યુ, જેમ્સ જોયસ, ટેડ હ્યુજસ અને ગિન્સબર્ગ જેવા અમારા સાહિત્યિક કોશનાં પાને કશુંક જુદું લખતા હતા. સુરેશ જોષી અનિરુદ્ધ બ્રહ્મભટ્ટ, ગુલામ શોખ અને 'પ્રાસન્નેય'ને આગળ કરે છે, જ્યારે 'રે મઠ' અને 'યા હોમ' સિતાંશુ-લાભશંકરનો આગ્રહ રાખે છે. આમ, વાત વિકસતી જતી હતી તો કેટલાકને મન વણસતી પણ જતી હતી.

(૩)

શ્રીકાંત શાહ અમદાવાદની એચ. કે. આર્ટ્સ કોલેજની હોસ્ટેલના રેક્ટર. આ જણને મળવા હું સાંજે ચાર વાગ્યે નિયમિત પહોંચું. પછી અમે ભઠિયાર ગલી જઈએ અને હલીમ તથા સિલ્વી ગોસ્ત ખાઈએ. એમાં ખીરી અમને સૌથી વધારે ભાવતી. આમાં ધીમે ધીમે આદિલ, મનહર, લાભશંકર પણ વળ્યા. રાવજી તો મારો આંગણિયાત હતો, એટલે એ તો પહેલે દિવસથી જોડે ને જોડે. ત્યારે લાભશંકર 'કુમાર'માં ફૂલ-ફ્લેજ ઇન્વોલ્વ્ડ. શ્રીકાંત શાહ વારંવાર કહે: "હું બુધસભામાં એક જ મિશનથી જઉં છું. મારે બચુભાઈનું બ્રેઈનવોશ કરવું છે."

અને આનો લાભશંકર સખત વિરોધ કરે. દાહોદના અન્નમહાજનમાંથી શ્રી જ્યંત પંડ્યા 'રે મઠ' માટે ૧૦૦ રૂપિયાની સખાવત લઈ આવે છે. અને આદિલસાહેબનું અળવીતરું મગજ એક સામયિક શરૂ કરાવવા માગે છે. આમ, 'રે' નો પ્રારંભ થયો. દોઢ-ડાઘોઓનું દોઢ-માસિક. આ પહેલા અંકમાં એક છાંદસ રચના 'છાવણીમાંથી' આપેલી અને બીજી અછાંદસ રચના શંભુ યાયાવરના નામે આપી. 'કૃતિ - સંસ્કૃતિ નહિ'-ના ગઝલવિશેષાંકમાં આદિલસાહેબે લાભશંકર પાસે એક ગઝલ લખાવી. લાભશંકરે 'હેમંત બક્ષી'ના નામે એ ગઝલ છાપવા આપી.

આ પારંપરિક સર્જકે 'રે મઠ'ના આંદોલન સાથે ફૂલ-ફ્લેજ ભળતાં અને નેતૃત્વ લેતાં ખાસ્સો સમય લીધેલો. પણ, અમારો મોટો ગુણ ધીરજનો હતો. છેવટે અમે લાભશંકરને વટલાવી શક્યા.

(૪)

લાભશંકરનો અક્ષરમેળ છંદો સાથેનો ઘરોબો 'વહી જતી પાછળ રમ્યઘોષા નદી' કાવ્યસંગ્રહ અને કુમારચંદ્ર મળ્યા પછી તૂટ્યો. હવે લાભશંકરે માત્રામેળ, સંખ્યામેળ અને ગદ્યના અનિયત લય સાથે પનારો પાડ્યો. અને પારંપરિક કવિતા સામે બંડ પોકાર્યું. અમે સાથે 'રે', 'કૃતિ', 'ઉન્મૂલન' જેવાં સામયિકો તથા 'ડાબા હાથનો ખેલ', 'મેઈક બિલીવ', 'ગઝલ ઉસને છેડી' આદિ દ્વારા ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઊંડાપોહ જગાવ્યો. ક્રમશઃ લાભશંકર આ બધાને લીધે ઉમાશંકરને રિપ્લેસ કરતા થયા. શ્રી ઉમાશંકરે એક વાર જાહેરમાં કહ્યું: "હમાણાં મારી નજરમાં બે કવિ છે : યોસેફ મેકવાન અને લાભશંકર ઠાકર."

(૫)

હું અને લાભશંકર ક્રમશઃ એકબીજાથી રીઝનેબલ ડિસ્ટન્સ રાખી સાથે ને સાથે રહ્યા. વર્ષો સુધી અમે સાંજે સાથે જ જમ્યા. બહુ બહુ જલસા કર્યા, લાંબા લાંબા પ્રવાસો કર્યા, કલકત્તા, મદ્રાસ, ગોવા, મુંબઈ, ઉદેપુર અને છાસવારે આબુ. ગુજરાતનાં નાનાં-મોટાં શહેરો સાથે ઘૂમ્યા, પણ અમારી ટોળી સાથે. આ ટોળીમાં 'આકંઠ' સભ્યો પણ ખરા. કવિતા નહીં લખતા એવા બાલકૃષ્ણ પટેલ (ચિત્રકાર), હિંમત કપાસી અને દિનેશ દલાલ પણ આ ટોળીમાં સામેલ.

માત્ર એક વાર હું ને લાભશંકર બેય રાજકોટ ગયેલા. પરેશ ભટ્ટ, યજ્ઞેશ દવે અને અનામિક શાહના આમંત્રણથી. બેયે એકબીજાથી રીઝનેબલ ડિસ્ટન્સ રાખી બહુ કંટાળાજનક પ્રવાસ અમે કરેલો. બસમાં ચેસ રમવી પડે એટલા અમે બે વાતચીતથી વિમુખ રહી બસમાં રાજકોટ પહોંચ્યા. હા રાજકોટ પરેશ, યજ્ઞેશ વગેરે મળ્યા પછી અમે એકબીજાની કંપની એન્જોય કરી. કારણ માત્ર એટલું કે અમે બેય ગામડિયા, કોઈ અમારી જોક કરે એ અમને ફાવે નહીં. અને લાભશંકરને સાથેનાની જોક કર્યા વગર ચાલે નહીં. એટલે, અમે બંનેએ સંબંધોની દોરેલી લક્ષ્મણરેખાને અડકી ન જવાય એનું સતત ધ્યાન રાખેલું. અમે કોઈને અમારી સીમમાં પ્રવેશવા દઈએ નહીં. એટલે, હું ને લાભશંકર સાથે ને સાથે હોવા છતાં રાધેશ્યામ શર્મા, સુભાષ શાહ, પ્રબોધ પરીખ જેમ હું એમનો મિત્ર નહીં. અમે બંને અલગ અલગ આઈડેન્ટિટી સાચવીને જીવ્યા, પણ જલસાથી જીવ્યા. એમને મારે માટે ભારે પ્રેમ અને મને એમના માટે આદર. એ પ્રેમ છુપાવે, હું આદર. પણ ક્યારેક જવનિકાછેદન થઈ જાય.

(૬)

પીલુ મોદી નામે રાજકારણી ગુજરી ગયા તે દિવસે અમદાવાદમાં એક નટને લીધે અફવા ફેલાઈ કે ચિનુ મોદી ગુજરી ગયા. ટાઉનહોલમાં ચાલતા નાટકનો શો અટકાવીને આ સમાચાર પ્રફુલ્લ ભાવસારે દિલગીરી સાથે જાહેર કર્યા. અને પાંચ મિનિટનો વિરામ આપ્યો. આ વિરામમાં કેટલાક પ્રેક્ષકો ટાઉનહોલ હેવમોરના પાનને ગલ્લે ગયા અને જિતુ પાનવાળાને કાને આ અફવા સંભળાઈ કે ચિનુ મોદી ગુજરી ગયા. એ તો ગલ્લો સોંપીને સીધો કેપિટલ સેન્ટરમાં લાભશંકર ઠાકરના દવાખાને પહોંચ્યો અને એમને જાણ કરી એટલે લાભશંકર ચાલુ દવાખાનું છોડી મિત્ર નિશિત સાથે રિક્ષામાં મારા ઘર ભણી ગયા. પણ મારા સુધી આ અફવા પહોંચી જ નહોતી, આથી નિરાંત અનુભવી લાભશંકર પાછા ક્લિનિક ગયા. પણ એ જે ઢાંકવા ઇચ્છતા હતા એ મારા પ્રત્યેનો પ્રેમ છલક-છલક છલકાઈ ગયો-દેખાઈ ગયો.

હું કાયમ એમની ગેરહાજરીમાં કહું, કે અમે સૌ લોકો માટે લખીએ છીએ. અને અમારા માટે લાભશંકર અને સિતાંશુ કવિતા લખે છે.

(૭)

આજે ૧૪ જાન્યુઆરી ૨૦૧૬ છે, અને છતાં દર વખત જેમ મારે આ વખતે લાભશંકરને ફોન પર હેપ્પી બર્થ-ડે કહેવાનું નથી. મારે હજી બબડવાનું છે :

"એક પછી એક પછી એક પછી એક

કાપ્યા કરી, ખાધા કરી, બર્થ ડેની કેક"

(૮)

૧૪મી જાન્યુઆરી આજે છે એટલે મેં વિનોદ ભટ્ટને હેપી બર્થ-ડે કહેવા ફોન કર્યો. એને આજના દિવસની વધામણી આપ્યા પછી મેં પૂછ્યું: "વિનોદ, તને લાભશંકરે નવા ડેસ્કનેશનનો કોન્ટેક્ટ નંબર મોકલ્યો છે?"

અને વિનોદે કહ્યું: "એ પૂછવા તો હું તને ફોન કરવાનો હતો."

આ એ વિનોદ ભટ્ટ કે જેને કારણે પોતાના સર્વ સિદ્ધાંત છોડી લાભશંકરે એક સમયે અસ્વીકૃત કરેલો રણજિતરામ સુવર્ણચંદ્રક વર્ષો પછી સ્વીકાર્યો.

વિનોદ ભટ્ટ શહેરની પોળમાંથી નીકળી કાંકરિયા, નવી કોલોનીમાં રહેવા ગયા ત્યારે 'રે મઠ'ના મિત્રોને એણે સાંજે જમાડ્યા, અને પછી આઈસક્રીમ ખવડાવ્યો. વિનોદને ખબર હતી કે લાભશંકર, આદિલ અને મનહરને આઈસક્રીમના ભોજનમાં વધારે રસ હતો.

(૯)

લાભશંકર મને મળે એ પહેલાં વિનોદ ભટ્ટ, ઓમપ્રકાશ ખાનના, હસમુખ શાહ, પદ્મા ફડિયાની એક ટોળી હતી. આ ટોળી દર રવિવારે એમ. જે. લાઈબ્રેરીની લોનમાં મળતી. લાભશંકર એક રવિવારે અમને મળવા આવ્યા. સૌ વિખેરાયા પછી એ મને વી. એસ. હોસ્પિટલ સામેની 'મૈસુર કાફે'માં ઢોસો ખાવા લઈ ગયા. ઢોસો એ અમારા બે વચ્ચેનો પહેલો આહારસેતુ હતો. પછી તો સારંગપુર ચકલાથી લાભશંકર પોતાનું ક્લિનિક 'કેપિટલ સેન્ટર' આશ્રમ રોડ ઉપર લઈ આવે છે. અને એ દવાખાનું સાંજના આટોપી ટાઉનહોલ ઉપર આવે, અને અમે બે રોજ સાંજે ડિનર સાથે કરીએ. જાતભાતની રેસ્ટોરાં, જાતભાતની નોન-વેજની ગલીઓ, લારીઓ પર અમારું સતત આક્રમણ હોય. અમે બે સ્થિર રહી જીવે, પણ કાફિયા જેમ અનેક મિત્રો બદલાય અને ડિનરમાં જોડાય. ઋતુ ઋતુનાં ખાનપાન જ નહીં, લાભશંકરના ઋતુ ઋતુના મિત્રો પણ રહેતા. ક્યારેક બાલભાઈ હોય, ક્યારેક રાહુલ હોય, કોક જ વાર આદિલ, મનહર કે સુભાષ હોય. થોડોક વખત સુધી નિશ્ચિત નિશિત હોય. બહારગામથી આવતા મિત્રો પણ જોડાય-મનોજ ખંડેરિયા, પ્રબોધ પરીખ, જેરામ પટેલ, તો ક્યારેક 'ઘાયલ'ની સવારી પણ આવી ચડે. ડિનરની ટોળી જુદી, પણ આઈસક્રીમ ખાવાની એમની ટોળી અલગ જ, જેમાં હું નહીં. હું આઈસક્રીમ-શત્રુ. આદિલ, મનહર, નિશિત ને લાભશંકર જેટલા પ્રિય, એટલો જ આઈસક્રીમ અપ્રિય. ક્યારેક આ આઈસક્રીમ-પ્રીતિ કોઠીના આઈસક્રીમવાળો લારી લઈને ઘેર જતો હોય અને પ્રવાહી આઈસક્રીમ ખોબે ખોબે આ મિત્રો પીએ.

(૧૦)

લાભશંકર આશુતોષ. ઝટ રીઝે. શંકરની જેમ. પણ ક્ષણાર્ધમાં શંકરની જેમ રુદ્ર સ્વરૂપ પણ ધારણ કરે. એક વાર એ સડક પર ઊભા રહી અખબારની કચેરી બહાર એ અખબારના તંત્રી સાથે વાતો કરતા હતા, અને હું પહોંચ્યો. એટલે લાભશંકર કહે: "પ્રબોધ ચોક્કસીને મળવા જવું છે?"

હું હા કહું એ પહેલાં અખબારના તંત્રી મહાશયે મમરો મૂક્યો: "જેમનો આઈ.ક્યુ. બહુ ઊંચો લેખાય છે એ? હેહેહે."

તંત્રી તો બિચારો ટેવ મુજબનો હસેલો, પણ આ હાસ્યથી લાભશંકરનો પારો સાતમા આસમાને. એકદમ ક્રુદ્ધ થઈ પછી કહે : " એ ખેખલીબાઈ, એમાં હસે છે શું?"

તંત્રીશ્રી આ રુદ્રરૂપથી ડઘાઈ ગયા પણ ખેખલીબાઈના ઉદ્બોધનથી કશુંક એલફેલ બોલવા ગયા, તો લાભશંકર બાંયો ચડાવી કહે: "માત્ર મારી જીભ નથી ચાલતી, હાથ પણ ચાલે છે."

મેં તંત્રીને ઇશારો કરી વિદાય થવા કહ્યું. લાભશંકર એ પછી ક્ષણાર્ધમાં જ નોર્મલ થયા. કદાચ એમના આ વલણને જ એક શેરમાં વ્યક્ત કર્યો છે :

ક્રોધથી મારા તમે ડરશો નહીં,

પાણીના ડાઘા કદી પડતા નથી.

ક્રોધ એ એમનો સંચારી ભાવ હતો, સ્થાયી નહીં. એક વાર ટાઉનહોલ હેવમોરમાં 'હાહા હીહી' કરી ઘોંઘાટ મચાવતા શીખ જુવાનિયા ઉપર એમણે પાણીનો પ્યાલો છુટ્ટો ફેંકેલો-

(૧૧)

ગુજરાત મેલમાં મુંબઈથી નડિયાદ સ્ટેશને અપ-ડાઉન કરનારાઓ અમારા રિઝર્વ કોચમાં પ્રવેશ્યા, એમની સાથે એમણે બાથમ-બાથ કરવાનું જ બાકી રાખેલું. એ વિદ્યાર્થીઓ મારી કોલેજના જ હોવાથી લાભશંકર માર ખાતા બચેલા. આદિલસાહેબને આ કિસ્સો કહ્યો ત્યારે એમણે શિખામણ આપી: "ઠાકર મહારાજ સાથે પ્રવાસે જાઓ ત્યારે બખ્તર પહેરવું."

(૧૨)

મને બરાબર યાદ છે, અમે મદ્રાસ સાહિત્ય પરિષદથી બેંગલોર થઈ બાય રોડ ગોવા ગયેલા. ગોવાની ઇમ્પીરિયલ હોટેલમાં હું, મનહર અને લાભશંકર ઊતરેલા. જે દિવસે હોટેલ છોડવાની હતી ત્યારે લાભશંકરે મેનેજરને વોશરૂમની ફરિયાદ કરી અને કહ્યું કે બહુ ગંદકી હોય છે.

તો મેનેજરે કહ્યું: "તો હમ જાકે સફાઈ કરે?"

બસ, આટલું તો પર્યાપ્ત હતું. એમણે મેનેજરને કહ્યું: "હમ કિરાયા દેતે હેં, ઈસલિયે તુમ ભી હમારે નોકર હો. જાઓ સફાઈ કરો."

પોતાના ગામમાં મેનેજર શેર થઈ ઘૂરક્યો: "ચલ ફૂટ."

અને લાભશંકર કારતૂસ ભરેલી બંદૂક જેમ ફૂટ્યા.

"હમ મેડિકલ પ્રેક્ટિશનર હૈ, તુમહારી હોટેલ બંધ કરવા દેંગે. સબ-અન્ડાઈજેનિક રખતે હો! ઓર કિરાયા કા એક પૈસા નહીં દેંગે."

અને મને અને મનહરને બેગ સાથે બહાર તગેડ્યા. મને અને મનહરને થાય કે આ બ્રાહ્મણ પારકા ગામમાં માર ખવડાવશે.

પણ અમે બહુ ક્ષેમકુશળ સ્ટીમર વાટે મુંબઈ પહોંચ્યા. આખી રાત હું ને લાભશંકર સ્ટીમરના તૂતક પરથી દરિયો જોતા રહ્યા. રાતનો દરિયો લાભશંકર જેટલો જ અકળ હતો.

લાભશંકરનો સ્થાયીભાવ હાસ. એમને ક્ષણેક્ષણ ગમ્મતો સૂઝે. માનવ સ્વભાવની મર્યાદા તંતોતંત જાણે, એટલે કોઈને પણ હાસ્યનું ભાજન બનાવતાં વાર ન લાગે.

બાલભાઈ પટેલ શાહપુર રંગીલા પોળમાં રહે, પણ લાભશંકરને ખબર કે આ પટેલ બીકણ બિલાડી છે. એટલે લાભશંકર અને બાલભાઈ એક સાંજે ફૂટપાથ પર સાથે ચાલતા હતા અને સાવ અચાનક નાટકી રીતે લાભશંકરે કહ્યું: "બાલભાઈ, ગાય!"

અને ફૂટપાથ પરથી બાલભાઈએ જે કૂદકો માર્યો છે!

માથેરાન અમે ગયા ત્યારે બાલભાઈ સાથે હતા. ત્યારે બાલભાઈના ઘોડાને સોટી અડકાડે, એટલે બાલભાઈ બૂમો પાડે: "લાભભાઈ, આવું ન કરો."

માથેરાન અમે સનસેટ પોઈન્ટ જોવા નીકળ્યા. મને, મનહરને, બાલભાઈને અને અનિલ જોશીને ઘોડાવાળાઓએ તરત ઘોડે બેસાડી દીધેલા. પણ લાભશંકરના પરિપુષ્ટ દેહને જોઈને કોઈ ઘોડાવાળો એમને ઘોડે બેસાડવા તૈયાર નહીં, સૌને પોતાના ઘોડાની દયા આવે.

વધારે પૈસા આપીને લાભશંકરે એક ઘોડાવાળાને પટાવ્યો. શહેર હોવાથી એ દુકાનને ઓટલે ચડી ઘોડા પર બેસી ગયા.

અમે સૌ સનસેટ પોઈન્ટ પહોંચ્યા એટલે અમારી સાથે લાભશંકર પણ કૂદકો મારીને ઘોડેથી નીચે ઊતર્યા. પણ પછી ઘોડે ફરી બેસવાનું થયું, અમે સૌ તો આસાનીથી ઘોડા પર બેસી ગયા. પણ હવે લાભશંકર ઓટલા વગર ઘોડા પર બેસે કેમ?

એક નાનકડા ખડક ઉપર ચડી ગયા, અને ઘોડાવાળાને નીચે ઘોડો લાવવા કહ્યું, અને પછી મારી છલાંગ. ને ભફાંગ નીચે પડ્યા.

અમારું હાસ્ય એમણે કાને ન પડવા દીધું, અને ધૂળ ખંખેરી ખડકે ચડી ઘોડે બેસવા એ સફળ થયા.

પડે પડે પણ ભાંગે નહીં...

પણ આ આખો કિસ્સો 'રે મઠ'ના કાનજી ભૂટા બારોટ, અર્થાત્ અનિલ જોશીની જબાને સાંભળવો એ લહાવો છે

(૧૩)

સંગીત અને નૃત્ય કવિતા જેટલી જ અમુક અવસ્થામાં એમને ગમતી કલાઓ. માથેરાનમાં મોડી રાત્રે ખાવું-પીવું પતાવી લાભશંકરે અનિલ પાસે ગવડાવ્યું.

"નેજવાને પાંદડે પોઢ્યા માધવ તમે, એટલે હું પાન નહીં તોડું."

જમણી હથેળી આંખો પર છાજલી જેમ ગોઠવી એ લુંગીમાં નૃત્ય કરે. અને અમને સૌને જોતરે. આબુ ગયા હોઈએ ત્યારે દીવા પાંડે પાસે ગવડાવે:

"બાળ્યાં રે બાળ્યાં, બાર બાર ઘાણીઓનાં તેલ તોય કાગળ ના ઊકલ્યા રે લોલ."

ઈન્દુ પુવાર ટેબલ અને રમેશ શાહ પાટલી પછાડી નાયતા લાભશંકરને રિધમ આપે. લાભશંકર આખા ઓરડામાં ગરબે ઘૂમે. આ બધું બહુ મોડી રાત સુધી ચાલે, પણ લાભશંકરનો આવેશ અટકે નહીં. અમે સૌ લાગ શોધતા હોઈએ. લાભશંકર વોશરૂમમાં ગયા અને અમે સૌ દીવા ઠારી પથારીભેગા થઈ ગયા. લાભશંકર બાથરૂમનું બારણું ખોલી બૂમ પાડે: "રિધમ!"

(૧૪)

લાભશંકર અભિનયમાં પણ એક્ટો. 'બાથટબમાં માછલી'માં એ મુખ્ય અભિનેતા. અમે સૌ એ અભિનયથી મંત્રમુગ્ધ થઈ કહેતા: "ઠાકર મહારાજ શિશિર ભાદુડી છે."

મધુ રાયની પણ આમાં સહમતી હતી.

પણ 'આકંઠ સાબરમતી'ના એક હાસ્ય-પ્રસંગને યાદ કરી આ લેખ પૂરો કરું.

એક ઇમ્પ્રોવાઈઝેશનમાં હિંમત કપાસી નાયક હતા. અને લાભશંકર રોસ્ટમ પાછળ છુપાઈને ભગવાનનો રોલ કરતા હતા. રોસ્ટમ પાછળ બેઠેલા લાભશંકરનો અવાજ સાંભળી કપાસીએ કહેવાનું હતું: "કોણ? એ કોણ બોલે છે?"

લાભશંકર પોતાનો સંવાદ બોલી રહ્યા, પણ કપાસી જેનું નામ. ભૂલી ગયા કે એમણે પૂછવાનું છે કે "કોણ? એ કોણ બોલે છે?"

પાંચ મિનિટ ઓડિટોરિયમમાં મૌન રહ્યું, પછી એવટે લાભશંકરે ગુસ્સે થઈ રોસ્ટમ પાસેથી ઊભા થઈ કપાસીને ઘૂરકીને કહ્યું: "હે મૂર્ખ માણસ, તું મને પૂછ તો ખરો કે હું કોણ છું?"

આજે હાસ્ય-જન્ય ક્રિસ્સાનો છેલ્લો સંવાદ પડઘાયા કરે છે:

"કોણ?"

(૧૫)

લાભશંકર ઠાકરને છેલ્લી વિદાય આપી હું સતત તેમનું એક ગીત ગણગણતો હતો:

"ઠાકરની આંખમાં ઠળિયા રે : જણ જીવો જી

હૈયાના ખાલીખમ ફળિયા રે, જણ જીવો જી

ભડભડ ચેહમાં બાળિયા રે, જણ જીવો જી

અમથા અલખ અજવાળિયા રે, જણ જીવો જી."

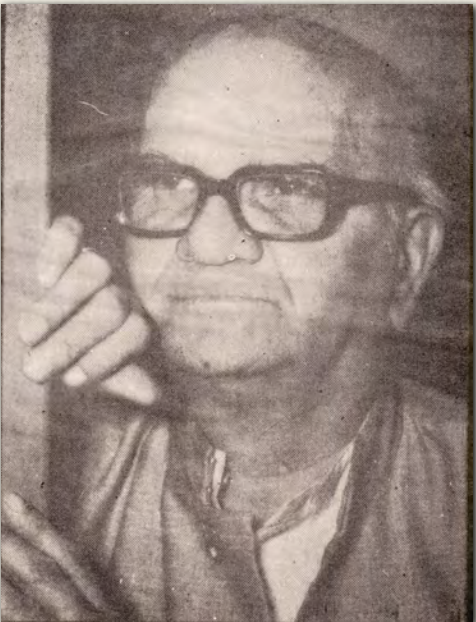
કાવ્ય

“

૧૯૫૦ આસપાસ ગુજરાતી કવિતામાં મધુર ને લયવાહી ગીત-છંદ-કાવ્યોનો જે પૂર્વ-આધુનિક પ્રવાહ હતો એના એક કવિ વેણીભાઈ જમનાદાસ પુરોહિત (જ. ૧, ફેબ્રુ. ૧૯૧૬ -અવ.૩, જાન્યુ. ૧૯૮૦)નાં ભજનના ઢાળોમાં લખાયેલાં કેટલાંક ગીત-કાવ્યો સ્મરણીય બનેલાં છે. જીવનભર પત્રકાર રહેલા વેણીભાઈએ ‘સિંજારવ’ આદિ કાવ્યસંગ્રહો ઉપરાંત ‘અત્તરના દીવા’વગેરે વાર્તાસંગ્રહો પણ આપેલા

આ એમનું જન્મ-શતાબ્દી વર્ષ છે.

”

માણસ

• વેણીભાઈ પુરોહિત

કરવતથી વહેરેલાં
ઝેરણીથી ઝેરેલાં,
કાનસથી છોલેલાં,
તોય અમે લાગણીનાં માણસ.

બોમ બોમ બીડેલાં પંખાળાં સાંબેલાં,
તોપ તોપ ઝીકેલાં, આગ આગ આંબેલાં,
ધણધણ ધુમાડાના
બહેરા ઘોંઘાટ તણી ઘાણીમાં પીલેલાં :
તોય અમે લાવણીનાં માણસ.

ખેતરનાં ડૂંડાંમાં
લાલ લાલ ગંજેરી,
શ્યામ શ્યામ સોનેરી,
ભડકે ભરખાયલ છે : દાણા દુણાયલ છે:
ઊગવાના ઓરતામાં વણસેલાં કણસેલાં —
તોય અમે વાવણીનાં માણસ.

ભૂખરાં ને જાંબુડિયાં...દૂધિયાં પિરોજાં,
દીઠા ને અણદીઠા દરિયાનાં મોજાં,
માતેલાં મસ્તાનાં ઘૂઘરિયાં સોજાં :
કાંઠેથી મઝધારે
સરગમને સથવારે,
તોય અમે આવણી ને જાવણીનાં માણસ.
ચડતી ને ઊતરતી ભાંજણીનાં માણસ.
કરવતથી...

નવલકથા-અંશ

ગોળ કાણામાં ચોરસ ખીલો

• ઈશ્વર પેટલીકર

“

૧૯૪૦ પછીની ગુજરાતી સામાજિક નવલકથા-વાર્તાના એક અગ્રણી લેખક ઈશ્વરભાઈ મોતીભાઈ પટેલ ‘ઈશ્વર પેટલીકર’(જ. ૯, મે ૧૯૧૬ –અવ. ૨૨, નવે. ૧૯૮૩) વ્યવસાયે પત્રકાર અને સામાજિક કાર્યકર રહ્યા. છાપાંમાં નિયમિત લખવા ઉપરાંત સામયિકો ચલાવ્યાં.

સમાજસુધારણાની હેતુલક્ષિતા છતાં માનવ-સ્વભાવનાં સ્તરોને આલેખવાનું પણ ન ચૂકતી ને કથાને રસપ્રદ રીતે નિરૂપતી એમની વાર્તાઓ (એમાં ‘લોહીની સગાઈ’ વધુ સ્મરણીય) અને ‘જનમટીપ’ જેવી નવલકથાઓનાં અનેક પુસ્તકો પ્રગટ થયેલાં છે એ ઉપરાંત ચરિત્રોનાં, સામાજલક્ષી વિચારણીય લેખોનાં પણ એમનાં ઘણાં પુસ્તકો છે.

આ વર્ષ પેટલીકરનું જન્મ-શતાબ્દી વર્ષ છે.

○

નીચેનો અંશ એમની નવલકથા ‘તરણા ઓથે ડુંગર’નું પહેલું પ્રકરણ છે.

”

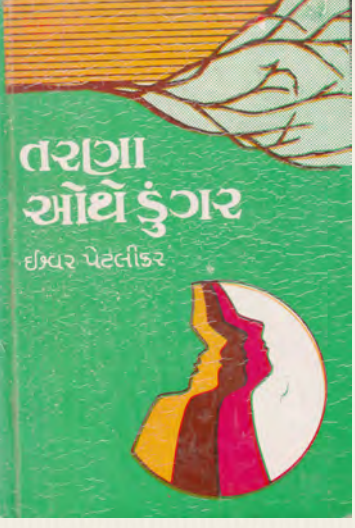
રૂપાપુર જેવા નાના ગામના સામાન્ય બ્રાહ્મણનો પુત્ર કેશવ મુંબઈ યુનિવર્સિટીની મેટ્રિકની પરીક્ષામાં પહેલે નંબરે પાસ થાય, બી.એ.માં પોતાની કૉલેજમાં પહેલો આવતાં ફેલો નિમાય; એમ. એ થતાં એ જ કૉલેજમાં લેકચરરની જગા મેળવે અને સાથે સાથે લેખક તરીકે સાહિત્યક્ષેત્રે ચમકી ઊઠે એ સદ્ભાગ્ય કે બીજું? પરંતુ કેશવને પોતાને આ સદ્ભાગ્ય હતું કે દુર્ભાગ્ય એ જ કોયડો હતો.

રૂપાપુરની એની જૂની દુનિયા અલોપ થઈ ગઈ હતી અને એ મુંબઈની નવી દુનિયામાં પલટાઈ ગયો હતો. મુંબઈની કલદાર દુનિયામાં રૂપાપુરની બાબાશાહી મૂડી ચાલે એવી ન હતી. એ નાણું એને કાંકરા લાગતું હતું. એવી ભારરૂપ મૂડીની મમતા રાખ્યા વગર એણે એને ફેંકી દીધી હતી. ફક્ત એમાંથી એક સિક્કો એ ફેંકી શક્યો ન હતો, અને એ સિક્કો તે એનું રૂપાપુરની દુનિયામાં થયેલું લગ્ન!

આમ તો એ સાવ નાની ઉંમરે પરણ્યો ન હતો. સત્તર વર્ષની ઉંમરે એ મેટ્રિકમાં હતો ત્યારે એનું લગ્ન થયું હતું. એણે એનો વિરોધ પણ કરેલો નહિ. કન્યા એણે પરણતાં પહેલાં જોઈ ન હતી અને જોવાની ઈચ્છા વ્યક્ત કરી ન હતી. એવી રીતે રૂપાપુરમાંથી કોઈ છોકરો કન્યા જોવા ગયો હોય તેવું બન્યું પણ ન હતું. છતાં બાએ કન્યા જોઈ આવીને પિતાને કહ્યું હતું કે કન્યા રૂપાળી છે, તે એણે છાનુંમાનું સાંભળી લીધું હતું. શું ભણતી હશે એમ એને કુતૂહલ થયું હતું; પણ દસ વરસની કન્યા ભણવામાં કેવી હશે એનો ક્યાસ પણ શી રીતે નીકળી શકે?

ગામમાં બ્રાહ્મણનાં જે દસ ઘર હતાં તે કેશવનો વિવાહ થયો તેથી ઝેરે બળતાં હતાં. ત્રણ-ચાર હજાર રૂપિયા ખર્ચ્યા વગર કોઈને કન્યા મળતી ન હતી; ૨૫-૩૦ વર્ષના યુવકો પણ એ કારણે કુંવારા હતા. તે વખતે ૧૭ વરસના કેશવનો વિવાહ કંકુ ને કન્યાના રિવાજે થાય એ શું ઓછી ઈર્ષાનો પ્રસંગ હતો! આથી મહાકોર અને શિવપ્રસાદ ભારે વિજય થયો હોય તેમ ઉલ્લાસમાં હતાં.

કેશવ ઊઘલ્યો ત્યારે એના આનંદનો પણ પાર ન હતો. પરણવા માટે એ ઉત્સુક હતો એ માટે નહિ; મનપસંદ કન્યાને એ પરણવા જતો હતો એ માટે પણ નહિ પરંતુ પિતાએ જાનની જે શોભા ઊભી કરી હતી, વર તરીકે એને જે શણગાર્યો હતો, શહેરમાંથી વાજાં આણ્યાં હતાં, એ બધા ઘેનમાં આવી જઈ

મોરલીના સૂરમાં સાપ ડોલે તેમ એ મુઘ્ધ હતો. પોતાના મિત્રોને એણે આગ્રહ કરીને જાનમાં લીધા હતા.

વિજ્યા તે વખત દસ વર્ષની હતી. માયરામાં એવી ગોટપોટ કરીને બેસાડી હતી કે હસ્તમેળાપ વખતે કપડાં બહાર એનો હાથ કાઢતાં એની બાને પણ વાર લાગી હતી. એનો ગોરો, કુમળો, સ્નિગ્ધ હાથ પકડતાં કેશવે રોમાંચ અનુભવ્યો હતો. એ હાથ ઉપરથી એણે અનુમાન કરી લીધું હતું. કે વહુ રૂપાળી હતી. નાની ઉંમરને લીધે એને સાસરે વળાવવાની ન હતી એટલે કેશવના મનમાં એક જ ઈચ્છા હતી કે એનું મોં જોવાઈ જાય તો બસ.

પરણી ઊઠ્યા પછી બંનેને સાથે કંસાર જમવા બેસાડ્યાં ત્યાં મોંમાં કોળિયો મૂકવા વિજ્યાને પાનેતરનો છેડો ઊંચો કર્યો છૂટકો હતો, પરંતુ નાક સુધી એણે પાનેતરની કોર નીચી રાખી હતી એટલે આખું મોં જોઈ શકાતું ન હતું. એના હોઠ પાતળા, લાલ અને અમીઝરતા હતા. હડપચી શોભામાં વધારો કરે તેવી વચ્ચે ગલવાળી હતી. સૌંદર્યની દૃષ્ટિ કેશવમાં ઝાઝી ખીલી ન હતી; પરંતુ સૌરભ સ્વાભાવિક આનંદ પ્રેરે તેમ વિજ્યાનું રૂપ એને પ્રસન્ન કરતું હતું.

એથી લોભાઈને વિજ્યાનો પૂરેપૂરો મુખચંદ્ર નીરખવા એ ઉત્સુકતા સેવતો હતો. આ એનો મનોભાવ બીજી વખત કંસાર પીરસવા એની મામીજી આવી તેની ધ્યાન બહાર ન રહ્યો. એણે ભાણીના કપાળ ઉપરના પાનેતરની આડ દૂર કરતાં કેશવને કટાક્ષમાં કહ્યું: ‘જમાઈરાજ! એક વખત અમારી વિજ્યાનું રૂપ પૂરેપૂરું જઈ લ્યો; એ વગર તમારે ગળે કંસાર નહિ ઊતરે! તમે આગલે ભવે પુણ્ય કર્યા હશે તે અમારી વિજ્યાનો હાથ ઝાલવાનો મળ્યો?’

વિજ્યા શરમાઈને કોકડું થઈ ગઈ. ઝટપટ મો ઢાંકીદેવા એણે એંઠા હાથથી પણ પાનેતરનો છેડો ખેંચી લીધો, પરંતુ કેશવે એનું મોં પૂરેપૂરું જોઈ લીધું હતું. એની નાની અને લાંબી આંખો, લમણા સુધી ખેંચાયેલી ભ્રમરો, નાનું કપાળ, ગોરા ગાલમાં પડતા મધુર ગલ, અને આખા વદન ઉપર છવાયેલી લજ્જાની લાલીની શોભાથી કેશવને જાણે તૃપ્તિ થઈ હોય તે એણે કંસાર લેવાની ના પાડી, એનો હેતુ પાર પડી ગયો હતો. એટલે મામીજીની મર્યાદા રાખવા એ કટાક્ષનોજવાબ આપવા ઈચ્છતો ન હતો, પરંતુ પોતે મૌન રહે તો વિજ્યાને કેવો ખ્યાલ બેસે? પુરુષ થઈને એ સ્ત્રીને જવાબ ન આપી શક્યો! કેશવે પુરુષપણાની આબરૂ સાચવવા સામો કટાક્ષ કર્યો: ‘મામી જી! કંસાર તો તમારી ભાણેજને આગ્રહ કરીને જમાડો કે એણે સાત ભવનાં તપ કર્યા હશે ત્યારે મારા જેવો હોશિયાર મુરતિયો મળ્યો છે!’

રૂપાપુરની કેશવની આ દુનિયા એક વરસની અંદર જ અલોપ થઈ ગઈ. એ ભણવામાં હોશિયાર હતો. બાળપોથીમાં એ બેઠો ત્યારથી પહેલે નંબરે પાસ થતો હતો. ગામથી ત્રણ માઈલ દૂર દસ હજારની વસતીવાળા કસ્બાની હાઈસ્કૂલમાં પણ દર વર્ષે પહેલો નંબર રાખી એણે વિજ યડંકો વગાડ્યો હતો. પરંતુ આખી યુનિવર્સિટીમાં એ પહેલો આવશે એવું તો એણેય કલ્પ્યું ન હતું. મેટ્રિક એટલે શું, એમાં ઝાઝું ન સમજતા રૂપાપુરે પણ ગૌરવ અનુભવ્યું – મુંબઈ અમદાવાદ જેવાં મોટાં શહેરના છોકરાઓને હરાવી આપણા શિવાગોરનો છોકરો પહેલો આવ્યો!

અમદાવાદ, મુંબઈ, પૂનાની કોલેજોએ એને આગળ અભ્યાસ માટે પોતાની સંસ્થામાં દાખલ થવાનું આમંત્રણ આપ્યું. મુંબઈ આવતાં એને પોતાનું લગ્ન ભયંકર ભૂલ સમાન લાગવા માંડ્યું હતું. કસ્બાની હાઈસ્કૂલમાં કોઈ છોકરી ભણવા આવતી ન હતી; પ્રાથમિક શિક્ષણ પૂરું થતાં કન્યાને માટે કેળવણી પૂરી થતી હતી, પરંતુ મુંબઈની કોલેજમાં આવતાં એકીસાથે કેટલીય છોકરીઓ ઉચ્ચ શિક્ષણ લેવા આવતી એણે નજરે જોઈ.

આ છોકરીઓની ચાલવાની ઢબ, કપડાં પહેરવાની રીત, સંકોચ વગર છોકરાઓ સાથે ભળવાની સહજતા, વાતચીત કરવાની ચાતુરી, મુક્ત રીતે હસવાની ખાસિયત, એ બધું એને

મોહક લાગતું હતું. છોકરીનું આવું ઘડતર ગામડામાં થઈ શકે નહિ તેમ એના મનમાં વસી ગયું હતું. કોલેજમાં આવતી કોઈ છોકરીઓને એ ચાહતો થયો હતો એમ નહિ; પણ એને વસી ગયું કે આવી કોઈ યુવતી સાથે લગ્ન ન થયું હોય ત્યાં સુધી જીવન જ ન કહેવાય – કેવળ સંસારનો ઘસડબોરો જ કહેવાય! જો પોતાનું લગ્ન ગઈ સાલ ન થઈ ગયું હોત અને આ વરસે હોત તો કોટિ ઉપાયે પોતે એમાં ફસાત નહિ તેમ એને થયા કરતું હતું. થયું ન થનાર નથી એમ એ મન મનાવતો હતો; પણ મન કેમેય માનતું ન હતું!

વળી એ સ્કોલર હોવાથી મુંબઈના ઉપલા વર્ગના એના મિત્રો પણ થયા હતા. એમને બંગલે એ જતો ત્યાં સ્ત્રી-પુરુષ વચ્ચે જે છૂટ એ જોતો તેથી આશ્ચર્યમાં પડી જતો. સ્ત્રીના ભણતર કરતાં સમાન કક્ષાની છૂટ અને મૈત્રીના આનંદની દૃષ્ટિએ શહેરી યુવતીઓ તરફ મુગ્ધ હતો. ત્રણ-ચાર હોશિયાર છોકરીઓ એની નોટૂસ માગીને ઉતારી લેતી તે કારણે એમની સાથે નિકટતા સ્થપાઈ હતી. બે છોકરીઓને ઘેર એમનાં આમંત્રણથી એ ગયો હતો. એમનાં માબાપે ઉમંગથી આદરસત્કાર કર્યો હતો; પોતાની દીકરી કોઈ યુવક સાથે મૈત્રી રાખે છે એની શંકા એમના વર્તનમાં દેખાઈ ન હતી. બે-ત્રણ વખત એ જુદા જુદા પ્રસંગે જમવા પણ ગયો હતો.

પરંતુ એફેલો નિમાયો અને કામિનીનું એણે ટ્યૂશન રાખ્યું, એ પરિચયે તે મોટા ઝંઝાવાતમાં મુકાઈ ગયો. કામિની ફર્સ્ટક્લાસ વિદ્યાર્થીની હતી અને પ્રિવિયસમાં હતી એટલે એને ટ્યૂશનની જરૂર હતી એમ ન કહી શકાય; પરંતુ એનો બેરિસ્ટર પિતા મોટી મિલકત મૂકી ગયો હતો; મા પણ ગુજરી ગયેલી હતી. એ બે બહેનો જ હતી. મોટી શોભના સાયન્સની ગ્રેજ્યુએટ હતી અને કોલેજના પરિચયમાંથી સુરેશ સાથે એ પરણી હતી. સુરેશ વિલાયત જઈ તેવો પૈસાદાર ન હતો, પરંતુ શોભનાની લક્ષ્મીને લીધે એમ.બી.બી.એસ. થયા પછી એ લંડન જઈ એફ. આર. સી. એસ. થઈ આવ્યો હતો. એ પાસ થયો એટલે શોભના પણ વિલાયત ગઈ હતી અને બંને પતિ-પત્નીએ છ માસ આખા યુરોપનો પ્રવાસ કર્યો હતો.

શોભના માનતી હતી કે કામિની હોશિયાર હોય તોપણ એને વિશેષ માગદર્શન ન મળે તો સોનામાં સુગંધ ભળે. કેશવ કોલેજ ફેલો નિમાયાની અને મેટ્રિકમાં પહેલો આવ્યાની વાત એણે જાણી ત્યારે કામિનીનું ટ્યૂશન રાખવાની વિનંતી કરતો એને પત્ર લખ્યો હતો. પત્ર ગુજરાતીમાં હતો, પરંતુ એની રજૂઆત, વિવેક, મૃદુતા વગેરે અંગ્રેજ શૈલીનાં હતાં. અઠવાડિયામાં બે દિવસ જ ટ્યૂશન માટે જવાનું હતું. એટલે સમયના અભાવને સ્થાન ન હતું; કામિની હોશિયાર હતી એટલે વૈતરું પણ ન હતું. વળી ફેલોના પગાર જેટલી રકમ આપવાની પત્રમાં સ્પષ્ટતા હતી.

કામિનીને ટ્યૂશન આપવા એ શોભનાને ઘેર જવા લાગ્યો તેમાંથી એ ગૃહનું ખુશબોભર્યું વાતાવરણ, દંપતીનું મૈત્રીભર્યું જીવન અને એ બધાંના પોતાની સાથેના સમાનતાભર્યા વર્તાવથી કેશવ નવા જીવનથી એટલો પરવશ થઈ ગયો કે પોતાના જેવો સ્કોલર ગામડાની છોકરી સાથે જીવી ન શકે એમ એ મનથી નિર્ણય કરી બેઠો હતો.

કેશવનું જે રીતે લગ્ન થયું હતું તે હકીકત જાણતાં શોભનાએ હિંદુ લગ્નપદ્ધતિ ઉપર પ્રબળ પ્રહાર કર્યા હતા. સીધો કેશવ ઉપર પ્રહાર કરતાં એણે પૂછ્યું હતું: ‘તમે પણ આવું કજોડું સહી લેવાના ને?’ એ પ્રહારથી રાજી થઈ હોય તેમ કામિનીએ મોં મલકાવ્યું હતું.

કેશવે પણ નમતું ન આપતાં સામો પ્રહાર કર્યો હતો: ‘કોઈ યુવક સહી લેવા ન માગતો હોય તોપણ ભણેલી સ્ત્રી સ્ત્રીજાતિનો પક્ષ લઈ એવા પુરુષ સાથે પરણવા તૈયાર ન થાય ને?’

શોભનાએ ભણેલી સ્ત્રીના પ્રતિનિધિ તરીકે પ્રતિપાદન કરેલું: ‘એને હું ભણેલી સ્ત્રી ન કહું. હા, એ પુરુષ પોતાની પ્રથમ પત્નીને ફરી પરણવાની છૂટ આપવા તૈયાર ન હોય તો એને ભણેલી

સ્ત્રીએ ન પરણવું જોઈએ. બાકી પોતાનાં જૂનાંપુરાણાં બંધનોને લીધે એવી સ્ત્રી ફરી ન પરણે તેમાં પુરુષ કે એને પરણનાર ભણેલી સ્ત્રીનો દોષ નથી.’

કેશવ: ‘આવું તમે જાહેરમાં કહી શકો?’

શોભના : ‘જાહેરમાં તો શું, પણ કામિની એવી રીતે લગ્ન કરવા તૈયાર થઈ હોય તો હું એને ટેકો આપું !’

કામિની બીજી વખત મંદ મંદ હસી રહી. તે દિવસથી કેશવે મનથી નક્કી કર્યું કે કોઈ ઉપાયે પ્રથમ લગ્નમાંથી મુક્તિ મેળવવી. વળી વિલેપાર્લેમાં બે રૂમનો એક બ્લોક ખાલી થયો ત્યારે શોભનાએ જ એને ત્યાં આવી જવા ભલામણ કરી હતી. એને એ બે બહેનોની મૈત્રી પસંદ હતી એટલે લેકચરર થતાં પહેલાં એક વર્ષ વહેલું એણે મકાન ભાડે રાખી લીધું હતું.

એમ. એ.માં પહેલા વર્ગમાં એ પાસ થયો હતો તે સાથે સાહિત્ય ક્ષેત્રમાં પણ એને નામના મળી હતી. ‘નવસર્જન’ નામના ઊંચી કક્ષાના માસિકે એક વાર્તા-હરીફાઈ યોજાઈ હતી. એમાં પ્રથમ કક્ષાના વાર્તાલેખકોએ ભાગ લીધો હતો. કેશવ એ મહારથીઓને મહાત કરી પ્રથમ ઈનામ લઈ ગયો હતો. કેશવ ત્રિવેદી નામે નવો પ્રતિભાશાળી લેખક જન્મ્યાનું આ હરીફાઈથી સાહિત્ય દુનિયાએ જાણ્યું. એ વાર્તામાં એણે પોતાના જ લગ્ન અંગેનાં મનોમંથન રજૂ કર્યાં હતાં. વાર્તાનું નામ રાખ્યું હતું—ગોળ કાણામાં ચોરસ ખીલો!

આમ કેશવની જૂની દુનિયા એટલી સરી ગઈ હતી કે એ મુંબઈ વિના બીજે જીવી શકે નહિ તેમ એને લાગતું હતું. રજાઓમાં ઘેર જવાનું પણ એણે ઓછું કરી નાખ્યું હતું. જે ઘેર ઊછરી એ મોટો થયો હતો એ જ ઘેર જતાં એને ગૂંગળામણ થતી હતી. પરિણામે માબાપને માર્દું ન લાગે એ કારણે એમને મળવા એ થોડા દિવસ જઈ આવતો, અને પોતાનો અભ્યાસ બગડે છે એવું બહાનું કાઢી રજાઓમાં પણ એ મુંબઈ જ રહેતો. પિતાના બહુ આગ્રહને લીધે એક વખત સાસરીમાં ગયો હતો, પણ વિજયાને નીરખવાની એને ઉત્કંઠા રહી ન હતી. ગઈ સાલ વિજયાને પહેલે આણે સાસરે તેડી ત્યારે પિતાએ રજાઓમાં ઘેર આવી જવા આગ્રહ કર્યો હતો; પણ છેલ્લી પરીક્ષાનું બહાનું કાઢી એ ગયો ન હતો. આ વખતે પરીક્ષા થઈ ગઈ હતી એટલે એવું કોઈ બહાનું ચાલે એમ ન હતું તેથી વહુના બીજા આણા વખતે એ કોલેજના વિદ્યાર્થીઓ સાથે ઉત્તર હિંદુસ્તાન અને હિમાલયના પ્રવાસે ઊપડી ગયો હતો.

શિવપ્રસાદ એ પત્ર વાંચતાં પુત્ર ઉપર ખિજાઈ ગયા – પુત્રવધૂ નવોઢા તરીકે સાસરે આવી હોય ત્યાં પુત્ર હિમાલય જાય એવું તો મારે ઘેર જ સાંભળ્યું!

શિવપ્રસાદે તે પછી કેશવને ઘેર આવવાનો આગ્રહ કરતો પત્ર ન લખ્યો. રજાઓ પૂરી થતાં કેશવે વિવેક ખાતર મુંબઈ આવી ગયાના અને નોકરીમાં જોડાઈ ગયાના સમાચાર લખ્યા, પણ ઘરે આવવાની વાતનો ઉલ્લેખ કર્યો ન હતો. પિતાએ પણ ખુશીના સમાચાર લખ્યા, પણ એ વાત સંભારી નહિ.

દિવાળીની રજાઓને દસ દિવસ બાકી હતા અને કેશવ વિચારતો હતો કે હવે આ વખતે શું બહાનું કાઢીને છટકી જવું? પરંતુ બીજે દિવસ કોલેજથી ઘેર આવ્યો ત્યારે પિતાનો પત્ર આવીને પડ્યો હતો: ‘તને કામમાં વિક્ષેપ નાખી ઘેર બોલાવવા કરતાં હું ચિ. અ. સૌ. વિજ્યાવહુને મૂકી જાઉં એ તને સુગમ પડશે માની અમે બંને આવતી કાલે રાત્રે નીકળી પરમ દિવસે ત્યાં આવીશું. તો પહેલા મેલને સમયે મુંબઈના મોટા સ્ટેશને સામો આવજે!’

હાસ્યનિબંધ

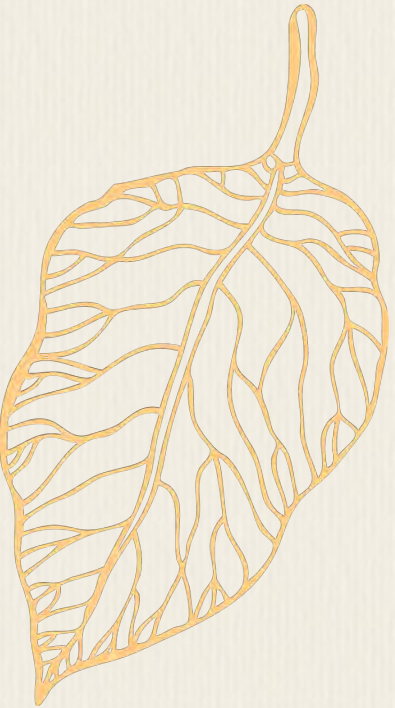
મરણોત્સવ...

• વિનોદ ભટ્ટ

સમય બદલાયો છે. ગુજરનાર દાદાજી જો સારો એવો દલ્લો છોડતા ગયા હોય તો એમના વારસદારો એમની સ્મશાનયાત્રાથી માંડીને તે બેસણા સુધી-ના, બેસણું નહીં, પ્રાર્થનાસભા સુધીનું બધું ધામધૂમથી ઊજવે છે. આ અમૂલ્ય અવસરનું વિડિયો શૂટિંગ પણ કરવામાં આવે છે અને એ પત્યા પછી કુટુંબના સભ્યો અંદર અંદર સંતોષ પણ વ્યક્ત કરે છે કે ચાલો, દાદાજીનું બેસણું તો જાણે રંગેરંગે પતી ગયું, એમના બારમા-તેરમામાંય જ્યાંફત ઉડાવીશું. જવા અગાઉ દાદાજીએ બધાને રડારોળ કરવાની સાફ ના પાડી હતી, પણ મને ડર હતો કે વહાલી ફોઈ પોચાં છે એટલે કદાચ તે પોકે પોકે રડશે, તેમને રડતાં અટકાવવાનું કામ અઘરું પડશે, પણ એ પ્રમાણમાં કાઠાં નીકળ્યાં, લાગે છે કે દાદાજીએ ‘વિલ’માં એમનું ધ્યાન બરાબર રાખ્યું હશે.

આવા જ એક નિઃસંતાન, બુઝર્ગના બેસણામાં હાજરી પુરાવવા આ લખનાર ગયો હતો. ત્યાં આઈસક્રીમ પીરસાતો હતો, બેસણામાં આવનારના હાથમાં, ઘરના જ એક સભ્યની સૂચન પ્રમાણે યુનિફોર્મવાળા વેઈટર્સ આઈસક્રીમનું કોડિયું પકડાવી દેતા. આગંતુક સહેજ ક્ષોભ સાથે આ આઈસક્રીમ લેવાની આનાકાની કરે તો એનો સંકોચ દૂર કરવા પરિવારનો એ સભ્ય પ્રસન્નતાથી કહેતો કે લો તમ-તમારે, મોટા બાપા તો ગ્રીન ગાર્ડન (ગુજરાતીમાં ‘લીલી વાડી’) મૂકીને જાતરાએ ગયા છે. તેમને રાજા-રાણી આઈસક્રીમ બહુ ભાવતો, એટલે એ તો અમને કહે તા ગયા છે કે મારા બેસણામાં આવનાર તમામને રાજા-રાણી ખવડાવજો, તો જ મારા આત્માને શાંતિ મળશે, એટલે પછી ગુજરનારના આત્માને પ્રભુ ઉપર ચિરશાંતિ આપે, એકાદ જણના આઈસક્રીમ નહીં ખાવાથી તે કોઈ આઈસક્રીમ પાર્લરની આસપાસ ભટક્યા ન કરે એ માટે થઈને બેસણહારો આઈસક્રીમને ન્યાય આપીને જતો. એ ભાઈએ મને પણ આઈસક્રીમ ખાવા આગ્રહ કર્યો, વેઈટર મને કોડિયું પકડાવવા જતો હતો, મેં સવિનય ના પાડી, માહિતી આપી કે મને ડાયાબિટીસ છે, મને માફ કરો, મારાથી નહીં લેવાય, મને તાણ ન કરો, પ્લીઝ... ‘અરે એમ તે કંઈ માફ કરાતા હશે! પ્લીઝ-બ્લીઝ છોડો...’ તે બોલ્યા: ‘એક વાત સમજી લો ભાઈ, માણસે મરવાનું તો જીવનમાં એક જ વાર છે, એમ ડાયાબિટીસ ને ગાંડાબિટીસથી ક્યાં સુધી ગભરાતા ફરશો? મોટા બાપાને પણ સિવિયર ડી.બી. (ડાયાબિટીસ) હતો, એને ગણકાર્યા વગર એ તો રાખ ને ધૂળ બધું જ ઝાપટ્યે રાખતા એમાં તો એ ગયા... આમ બોલી તેણે તેના મોટા બાપાની પાછળ પાછળ મનેય ત્યાં મોકલી આપવાનો જાણે સંકલ્પ જાહેર કર્યો. છેવટે તેના મોટા બાપાનું નહીં, પણ તેનું માન રાખવા મારે એક ચમચી આઈસક્રીમ તો ચાખવો જ પડ્યો.

અને હવે તો સદ્ગતના બેસણાની જાહેરખબર છાપામાં આપવામાં આવે છે, જેમાં ગુજરનારને નહીં ઓળખનારાઓને પણ માહિતી આપવામાં આવે છે કે મરનારે પોતે સમાજમાં કેટલા ડોક્ટરો, વકીલો તેમ જ ઈજનેરો છોડી મૂક્યા છે. આ ઉપરાંત પરિવારનાં કેટલાં દીકરા-

દીકરીઓ યુ.એસ.એ. ખાતે છે, ત્યાં એ કઈ કંપનીમાં હાડકાંતોડ મજૂરી કરે છે એની વિગત બિનજરૂરી હોવાથી એનો ઉલ્લેખ જાહેરખબરમાં કરવામાં આવતો નથી.

લગભગ ૮૫-૯૦ વર્ષ અગાઉ તો છાપું ખરીદીને વાંચવું એ લક્ઝરી ગણાતું, ભણેલગણેલ અમુક ધનિક લોકોને જ છાપું મગાવવું પરવડતું. આ કારણે બેસણાની જાહેરખબર છપાવવાનો ચાલ નહોતો ને ગણ્યાગાંઠ્યાને ત્યાં ટેલિફોનની સગવડ હતી. શહેર આખું પોળોમાં વસેલું હતું, ફ્લેટ કોને કહેવાય એની પણ ઘણાને જાણ નહોતી. એટલે પોળમાં કોઈનું મરણ થાય ત્યાર બાદ પોળનો ‘ફેમિલી બાર્બર’, એકબીજા સાથે ખાવા-ખવડાવવાના વ્યવહારથી જોડાયેલ એક પછી એક એમ આસપાસની પાંચેય પોળોમાં જઈ આ સમાચાર પહોંચાડે. આમ જીવતા જાગતા છાપાની કામગીરી વાળંદ બજાવે અને જોતજોતામાં પોળના સંબંધે લોકો મરનારના ઘર પાસેના ચોકઠામાં જમા થઈ જાય.

પરંતુ ગામડાંઓની રીતરસમ સાવ અલગ હતી, મૃત્યુ એક મહોત્સવ નહીં, પણ એક અતિ ગંભીર શોકગ્રસ્ત ઘટના લેખાતી. સ્વાભાવિક છે કે આવા પ્રસંગે ગુજરનારના કેટલાક કઠણ હૃદયના સગાસ્નેહીઓને માફકસરનું રડવું ન પણ આવે, ખોટે ખોટું રડવાનુંય ઘણાને ન ફાવે, આ કારણે મરનાર પાછળ સુરીલા અવાજે રાજિયો ગાનાર ભાડૂતી માણસોને બોલાવતા, ભાડે આવેલ આ વ્યક્તિઓ ઠરાવેલ ભાવે મૃત્યુના શોકને વધારે ઘેરો બનાવતી. કવિ હોમરના નોંધ્યા પ્રમાણે એના વખતમાં પણ ગ્રીક પ્રજામાં શોકનું વાતાવરણ જમાવવા માટે રડનાર માણસો ભાડે લાવવાની પ્રથા હતી (‘રુદાલી’ ફિલ્મ તો તમે જોઈ હશે). ગામમાં એક માણસના પાછળ થવાથી આખા ગામને શોક પડતો. ગરુડ પુરાણમાં લખ્યું છે કે જે ગામમાં માણસ ગુજરી ગયો હોય તેને સ્મશાને લઈ જવામાં ન આવે ત્યાં સુધી ગામના લોકોએ ખાવું નહીં.

પરંતુ એ એક દિવસ પૂરતું. પછી તો અનું જાણે સાટું વાળી નાખવું હોય એમ આ સદ્ગતના બારમા-તેરમા પર ગામ ધુમાડાબંધ જમતું. કેટલીક વાર તો જમનારા, મરનારનાં ઘર-બા’ર ને ખેતીવાડી પણ જમી જતા. મરનારની પાછળ એક ફરજ લેખે ન્યાત-જાતના લોકોને જમાડવાની પ્રથા હતી.

લગ્નપ્રસંગે કંકોતરી લખાય છે એ રીતે મરણ નિમિત્તે કૃષ્ણાક્ષરી અર્થાત્ કાળોતરી લખવામાં આવતી. આજથી લગભગ પોણાબસો વર્ષ પહેલાં સુરતથી અમદાવાદના એક સદ્ગૃહસ્થ પર લખવામાં આવેલ એક કૃષ્ણાક્ષરીનો અંશ :

‘બાઈ અજ્ઞાનતા (મરનારની દીકરી અને કલ્યાણરાયની વહુ)ને રોવા-કૂટવા દેશો નહીં. હવે તો હિંમત રાખીને ઘરની લાજ રાખી આબરૂ પ્રમાણે નાતમાં ખરચ કરવો. પાંચ-દસ રૂપિયા વત્તા થાય તો એની ચિંતા કરવી નહીં, કેમ કે એ તો રળતે ખપતે મળશે. પણ મા-બાપનું કારજ ફરી આવનાર નથી. રૂપિયા ૫૦૦ની કિંમતનું ઘર છે, ઘરેણું રૂપિયા ૨૦૦નું છે તથા વાસણ-કૂસણ થઈને સામાન રૂપિયા ૧૦૦નો છે. એ રીતે એકંદરે રૂપિયા ૮૦૦ની મતા છે. પણ સુરતની નાત ત્રણ દિવસ જમાડવામાં રૂપિયા ૧,૧૦૦નો ખરચ થશે, માટે રૂપિયા ૩૦૦ વ્યાજે ઉપાડવા પડશે, તે હવણાં તો છોકરાં ન્હાનાં છે, પણ તે મહોટાં થશે એટલે રળી ખપીને દેવું વાળશે. એની કોઈ ચિંતા રાખવી નહીં. કહેવત છે કે જેને બાળા તેને શા દુકાળા? માટે જેને દીકરા છે એને દેણાનો શો ભાર? કાલે સવારે વાળી દેશે. માટે તમે ખરાં સગાં હો તો કારજ સુધારવા આવી પહોંચજો. ને આ કાગળ વાંચીને પાણી પીવા રોકાયા વગર આવી જજો. તમે આવશો નહીં તો નાતનો અપજશ તમારે માથે બેસશે. અમારે લેવાદેવા નથી.’

લિ. ભવાનીરામ મંછારામ.

પણ ઉપરોક્ત પત્રમાં ઉપર કે નીચે ક્યાંય એવું નથી લખ્યું કે, ‘લૂગડાં ઉતારીને વાંચજો...’ જોકે ખરેખર તો અહીં ન્યાત જમાડનારનાં લૂગડાં શબ્દાર્થમાં ઊતરી જવાનાં હોય છે.

કવિતા

જરાસંઘના બ્લોગ પરથી કેટલાક અંશો (૧૧ અંશોમાંથી ૨)

• સચિન કેતકર;

મરાઠીમાંથી અનુવાદ રાજેશ પંડ્યા

૧

જ્યારે ભીમે મારા બંને પગ
એના પોલાદી હાથમાં ઝાલ્યા
કે મને થયું હુમણાં પતાવી દેશે સાવ
પણ એણે તો મને
વચ્ચેથી ફાડ્યો
દાન્તેએ ઇન્ફરનોમાં
પેગમ્બરનાં ફાડિયાં કરી નાખ્યાં'તાંને એમ
મારા દેહના બે ટુકડા કર્યા

પછી વરણાગી સામળિયે કીધા પ્રમાણે
ફરી પાછા ન જોડાય એમ
બે સામસામી દિશામાં ફેંક્યા

મારા ડિમર્જર માટે એ જ જવાબદાર
પાંડવોનો
સાલો રણછોડ
કહીંનો!

૫

મારે એક આખી જીભ નથી
મારે બે અડધી જીભ છે
મારી ગુજરાતી જીભને જોઈએ છે
મરાઠીનો સ્પર્શ
અને
મરાઠી જીભને
ગુજરાતીનો.

આત્મકથન

મુક્તિ-વૃત્તાંત • હિમાંશી શેલત

(૧)

બપોરે ન્યૂઝમાં જાણીતી ફેશન-મોડેલની આત્મકથના પડદા પર જોઈ. સહેલામાં સહેલી રીત. પંખા પર લટકી જવાનું. પોતાનો દુપટ્ટો કે સાડી, કંઈ પણ ખપમાં આવી જાય. કેમેરા એ મોડેલના ફ્લેટમાં ફરતો હતો. સરસ રાચરચીલું, પૈસો ખરીદી શકે એ તમામ સગવડો હાજર. પલંગની મખમલી ચાદર પર એનાં કપડાં પડેલાં. હજી તો એમાંથી સુગંધ છલકાતી હશે. ટેબલ પર એની પર્સ, બૂટ-ચંપલના સ્ટેન્ડ પર આઠેક જોડી, બેડરૂમમાં ઈવ-કદના ત્રણ અરીસા. જનારને આમાંનું કશું હવે ઉપયોગનું નહીં. ઠેકઠેકાણે ફરીને હોંશથી વસાવેલી ચીજો બેમતલબ બની જવામાં કેટલો સમય લાગ્યો હશે?

: એને જો અલ્લાઈમર્સ થયો હોત તો એ આમ મોતને વળગી ન પડત. એને મરવાનું યાદ જ ન આવત. યાદદાસ્ત અલોપ એટલે અંદર અંધારુંઘોર. પીડા અને પળોજણ વળોટીને ઠેઠ સામે પાર!

મુક્તિ બોલી તો ખરી પણ એનો અવાજ રોજના જેવો નહીં. એટલે થયું કે પૂછી તો જોઈએ, આજે કેમ આમ?

: તને એવું જીવવાનું ગમે ખરું, યાદદાસ્ત વિનાનું?

મુક્તિ થોડી વાર રહીને શાંત, સપાટ સ્વરમાં બોલી.

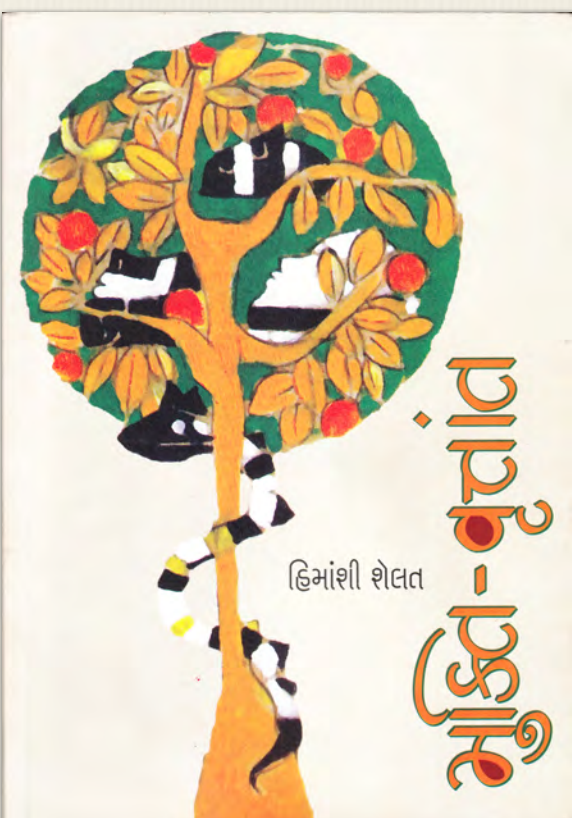
: અલ્લાઈમર્સમાં એવો કશો વિચાર ન આવે. માત્ર શ્વાસ લેવાના, ખાવાપીવાનું અને ઊંઘવાનું. વિચારોની પંચાત નહીં. અલ્લાઈમર્સમાં આત્મકથના કરી હોય એવો એકેય કેસ યાદ આવે છે?

: છોડ! આજે કેમ અલ્લાઈમર્સને પકડી બેઠી છે? આપણા કોઈ ઓળખીતાને થયો છે?

: ના, અમસ્તું જ. જસ્ટ અ પાસિંગ થોટ.

થોડી ક્ષણો અમે મૂંગાંમંતર. વાદળો ઘેરાયાં હતાં. સાંજ સુધીમાં ચોક્કસ વરસાદ. ઋતુ જે હોય તે, અમારું મળવાનું નિશ્ચિત. અમારો મેળ એવો કે ક્યારથી હશે એ યાદ ન કરી શકાય. જાણે બેયનાં ઘોડિયાં અડખેપડખે હોય અને અમે એકમેકને જોતાં-મલકતાં મોટાં થયાં હોઈએ એવું.

વરસાદ ધારવા કરતાં વહેલો શરૂ થઈ ગયો. મોટી બારીમાંથી વાછંટ આવી રહી હતી. એ બંધ કરી એટલે ધોધમાર અવાજ બહાર રહી ગયો.

કોફી બનાવી. વાતો જોશભેર વહેતા પાણી સાથે આમતેમ ધકેલાતી જતી હતી. વાતના વિષયો પણ.

: તને અલ્લાઈમર્સનો ડર લાગે?

મુક્તિ તરફથી આવો અણધાર્યો સવાલ આવતાં ચોંકી જવાયું.

: લાગે, મગજમાં ગરબડ થાય તો કોઈનેય ડર લાગે. મને, તને, બધાંને.

: વિચિત્ર, નહીં કે? જીવેલું આખેઆખું ભુલાઈ જાય. પહાડની ધાર પરથી સીધાં ઊંડી ખીણમાં. એક ધબકાકે કણકણ થઈને વેરવિખેર. મનગમતી વ્યક્તિઓ, કોતરાયેલાં નામો, શ્વાસમાં ધબકતાં સરનામાં અને ટેલિફોન નંબર, આરતથી જોયેલાં સપનાં – બધું ગાયબ! નર્યો જાદુ, પણ કેટલો ડરામણો!

: મગજ છે, ભ'ઈ, માંદું ના પડે કોઈ વાર?

: પડે, પણ શરીરની વૃદ્ધાવસ્થા સહુ માટે સરખી, મનના રોગ બધાંને લાગુ ના પડે. અલ્લાઈમર્સ કોઈને જ થાય, અને થયો એટલે ઇલાજ નહીં, ભેજામાં અંધાધૂંધી....

મુક્તિએ બોલતાં બોલતાં ચેનલ બદલવા માંડી. પછી અચાનક ટીવી બંધ કરીને કહે : મારે આત્મવૃત્તાંત લખવું છે.

: યુ મીન આત્મકથા?

: ઇન અ વે એમ જ. સ્મરણકથા, નિજવૃત્તાંત, મારી હકીકત, જે કહે એ. છેલ્લું છેલ્લું જોઈ લેવું છે કે કેટલાં પ્રામાણિક થઈ શકાય છે, અને કેટલાં નિખાલસ! આ પણ એક પ્રકારનો બાર-ડાન્સ. બધાં જોતાં હોય ત્યારે અજવાળામાં ખુલ્લાં થઈને ઊભાં રહેવાની તાકાત કેવીક છે, જોઈએ તો ખરાં! મુક્તિ જેવી છે તેવી, ઢોળ ચડાવ્યા વિનાની અને રંધો ફેરવ્યા વગરની. બસ, એની જોડે આંખ મેળવવાની ઇચ્છા છે.

: ટૂંકમાં લખવાના તારા અભરખા હજી પૂરા થયા નથી એમ કહી દે ને! લખવાનું તારાથી છૂટવાનું નથી, જા, તને લખી આપું.

: હશે કદાચ એવું. એમાં ખોટું શું છે? ગમતું કામ છેવટ સુધી કરવામાં વાંધો નહીં.

: તે લખ. એમાં અલ્લાઈમર્સનું ઓટું લેવાની જરૂર નથી.

: ઓટું નહીં. મનમાંથી બધું ખરી પડે એ પહેલાં સાચવી લેવાની સહજ જાગેલી ઇચ્છા.

: આ એક રીતે તો જાતને સ્થાપવાના ધખારા. લાખ કરે તોયે વળગેલા ને વળગેલા. તમને લખનારાંઓને જાતને બાજઠે ગોઠવ્યા વિના ચાલે નહીં!

: સ્થાપનના નહીં, દહાડા તો ઉઠાપનના છે. પથારા સંકેલવાનો સમય. કર લે સિંગાર ચતુર અલબેલી...પણ વહી ગયેલું જીવન યોગમથી જોવું છે, પકડવું છે. બધા ઉધામા અને ધખારા, સંબંધોનાં ઝાંઝવાં, વ્યક્તિઓની આવનજાવન, એમાં કેટલું બોટું અને કેટલું ટકોરાબંધ, જતાં પહેલાં નજર કરી લેવી છે એક વાર, પછી ચોપડો બંધ.

: હવે એનોયે શો મોહ? જ્યાં બધું પતી ગયું છે અને તું લગભગ એકલ ભૂત જેવી રહી છે ત્યારે?

: મોહ નહીં. તાળો મેળવવા જેવું કામ. અને એ તો છેલ્લે જ હોય ને, બધું પતી જાય પછી?

મારી પાસે એક ઢીંગલી હતી. એ જમાનામાં કોઈ વિદેશથી લાવેલું. વાંકડિયા સોનેરી વાળ અને આસમાની આંખો. એને જીવની પેઠે સાચવું. ખવડાવું ને ઊંઘાડું. કરામત એવી કે સુવડાવીએ ત્યારે આંખ બંધ કરે અને ઊભી કરીએ કે આંખો ખોલે. એ મને જોતી હોય એવું અદ્દલ લાગે ને હું ગાંડીઘેલી થાઉં! કાળક્રમે એ બેબલીના હાથપગ તૂટી ગયા. અંગેઅંગ છૂટાં પડ્યાં અને માથું આખેઆખું ગોળગોળ ફરવા લાગ્યું. તૂટેલા અવયવોનાં બાકોરાંમાંથી એનું સળિયાનું માળખું છતું થઈ ગયું. જેને વળગી વળગીને ફરતી હતી એને જોવાની પણ બીક લાગે, અને નજર નાખવીયે ગમે નહીં એવું આ અનાવૃત સત્ય...

મુક્તિ અડધથી અટકી, જરા વારે ઉમેર્યું.

: મારે મારા સંબંધોની સચ્ચાઈને ચકાસવી છે, અને કામની નક્કરતાને પણ. મુક્તિ જરા વધારે પડતું ઊંચે તાકી રહી હતી. થયું કે મારે એને રોકવી જોઈએ.

: સાંભળ, આગળ જતાં પારોઠનાં પગલાં ભરવાનું આવશે તો? આવાં જોખમ વહોરવાની શી જરૂર છે? લખી લખીને સાબિત શું કરવું છે તારે?

: સાબિત તો વળી શું કરવાનું! મારે તો શબ્દના ઉજાસમાં જાતને જોવી છે. શબ્દને ચાહ્યો, શબ્દને સેવ્યો, શબ્દથી પામી અને શબ્દથી ટકી, તો છેવટે એ શબ્દ વડે જ...

: પણ તું તો એમ નહોતી કહેતી કે તારે માટે શબ્દ એ જ જીવન એવું નથી, જીવન તો શબ્દથી અદકું! હવે વૃત્તાંત માંડવાનું મન થયું એટલે ફેરવી તોળે છે?

: ના, લેખન એ જ જીવન એમ મેં નથી કહ્યું. કહીશ પણ નહીં. છતાં શબ્દનો આધાર મને મોટો, અથડાતી-કુટાતી અંતે એની પાસે જ પહોંચી છું. અને એણે મને જાળવી છે.

: કર તારે કરવું હોય તે! બાકી આ ઉંમરે કરવા જેવું બીજું ઘણું છે. ફિલ્મો જો, સંગીત સાંભળ, બાગકામ કર, ફરવા જા, ચિત્રો બનાવ અને કશું ના સૂઝે તો તારાં કૂતરાં-બિલાડાં જોડે રમ. ચોપડાં ભેગાં કર્યાં છે તે વાંચવા બેસીશ તોયે બચેલાં વર્ષો ઓછાં પડશે તને!

: તે મારે કંઈ વખત પસાર કરવા લખવું છે? વખત તો આપમેળે પસાર થાય, કંઈ કરીએ કે ન કરીએ તો પણ...

: હા, બાઈ, હા! તારે તો આમ, ને તારે તો તેમ! લખ, ને કર વાસનામોક્ષ. હું ક્યાં રોકવા આવવાની છું?

મુક્તિ લખવાની જ હતી, છતાં જે કરે એને વાજબી ઠેરવવાની એની પ્રકૃતિ. જોઈએ ક્યારે, અને કેવું લખે છે એ!

૦૦૦

(૨)

અમે મળ્યાં મૃત્યુના ગોરંભા હેઠળ. એ સમયગાળામાં નીલમણિ એનું આત્મીય પાત્ર ગુમાવી બેઠેલો, અને હું મારું. બંને જીવન સાથે મેળ પાડવાની મથામણમાં. આઘાતક ઘટનાઓ પછી છૂટી ગયેલા જીવનની આંગળી ઝપ લઈને ફરી પકડવાનું મન ફાવે નહીં. ખૂબ વાર લાગે. આ

વિષાદઘેર્યો તબક્કો એવો હોય કે એમાંથી બહાર નીકળવાના મરણિયા ધમપછાડા નિરર્થક રહેવાના. શક્ય તેટલી ધીરજ રાખીને સમયને એનું કામ કરવા દેવાનું. આજે નહીં તો કાલે, નહીં તો આગળ ઉપર ક્યારેક, અજવાળું થશે ખરું, એ ધારણા.

જે પ્રિય પાત્રો અમારી હયાતી પર છવાઈ ગયાં હતાં તેમને ઉપાડીને મરણ તો ચાલતું થયું. નીલમણિ એની દુનિયામાં, અને હું મારી, પૂરેપૂરાં વેરવિખેર, મર્મભેદક વાસ્તવને ખમી લેવા મથતાં, બેબાકળાં. મહેતાસાહેબ મારા અને મારા આખા પરિવારના પ્રિયજન, પરમ સખા, ધરખમ આધાર, નિકટતમ સ્વજન. એમના અણધાર્યા અવસાનથી જીવન અચાનક થંભી ગયું. રસકસ ઊડી ગયો. નીલમણિનાં સાથી-સન્નારી પણ લગભગ એ જ અરસામાં કેન્સરની લાંબી માંદગી બાદ ચાલી નીકળ્યાં.

અમે ૧૯૯૫માં નંદિગ્રામ ખાતે પહેલી વાર મળ્યાં. અગાઉ નીલમણિને એકાદ વાર જોયાનું સ્મરણ છે, પણ તે સાવ અજાણ્યાની રીતે, ઝવેરચંદ મેઘાણીના દીકરા તરીકે. એની કોઈ ખાસ છાપ સચવાયેલી નહીં. વિધિની અકળ યોજનાને એ કબૂલ નહીં હોય તેથી અમે ફરી મળ્યાં, અને તે વિશિષ્ટ સંજોગોમાં. અમને એકમેકમાં રસ જાગ્યો એટલું તો તરત નોંધી શકાયું, છતાં કોઈ નક્કર સંબંધ બાંધવાની કે પરિચય ગાઢ કરવાની દાનત નહીં. અમારો ખાલીપો યથાવત્ હતો અને મનની આબોહવા પણ નવી કૂંપળનો સત્કાર કરી શકે એવી નહીં. આ મુદ્દે નિયતિએ આખો દોર પોતાના હાથમાં લીધો હોય એમ ફરી ફરીને મળવાના પ્રસંગો બિલકુલ અનાયાસ ઊભા થયા રહ્યા અને અવસાદમાં થીજી ગયેલાં અમે બંને અસ્પષ્ટ અને આકર્ષક દેખાતી ધુમ્મસછાયી કેડી પર ચાલવા લાગ્યાં.

નીલમણિ એ દિવસોમાં ‘સૌરાષ્ટ્રની રસધાર’ની વાર્તાઓનું પઠન કરાવી એનું ધ્વનિમુદ્રણ તૈયાર કરવાના એક મોટા આયોજનમાં ડૂબેલો, અને હું અધ્યાપનમાંથી સ્વૈચ્છિક નિવૃત્તિ લઈ તકવિહોણાં બાળકો માટે આદરેલી પ્રવૃત્તિમાં પડેલી.

અમારા પરિચયનું નિમિત્ત તો ચિત્રકાર વિન્સેન્ટ વાન ગોગ. નીલમણિ વિન્સેન્ટનાં ચિત્રોથી અને જીવનથી બેહદ પ્રભાવિત. વિન્સેન્ટના જીવન આધારિત નવલકથા ‘Lust for Life’નો અનુવાદ ‘સળગતાં સૂરજમુખી’ નીલમણિનું યાદગાર પ્રદાન, આમ વિન્સેન્ટ પર ઓળઘોળ એ ઠેકઠેકાણે સ્લાઈડ શો ગોઠવતો, વિન્સેન્ટનાં ચિત્રો દેખાડતો, એના જીવનની વાતો કરતો. આવો એક કાર્યક્રમ નંદિગ્રામમાં રાખેલો, અને ચિત્રકલાના મારા લગાવને લીધે હું તે દિવસે ત્યાં રોકાઈ ગયેલી.

એ પછી થોડા દિવસો વહી ગયા અને નીલમણિનો પત્ર આવ્યો. સૂરતમાં એનો સ્લાઈડ શો ગોઠવાયો હતો અને એને ડુમસ જવા માટે એકાદ બે દિવસ સૂરત રોકાવું પડે એમ હતું. સૂરત ખાતે એકાદ સારી હોટેલની તપાસ કરવાનું સૂચન હતું. કમાલ માણસ છે ને! જે યજમાન-સંસ્થા કાર્યક્રમ ગોઠવે છે તેને આટલી વ્યવસ્થા કરવાનું ન કહેવાય? જરા અતડા સ્વભાવની હું વંકાઈ તો ગઈ; છતાં નાના ભાઈની મદદ લીધી, હોટેલ અંગે પૂછપરછ માટે.

: આ પેલા ‘સળગતાં સૂરજમુખી’વાળા?

: એ જ. એમનો જ તો સ્લાઈડ શો છે.

: તે હોટેલનું શું કામ છે? આપણે ઘેર ન રહેવાય?

: ખબર નહીં. અજાણી જગ્યાએ નહીં ફાવતું હોય.

: કહી તો જો! નહીં ફાવે તો ના કહેશે ત્યારે જોઈશું.

બા તો વળી રાજી રાજી થઈ ગઈ. અમારા દાદાજીએ એમની પત્રકારત્વની કારકિર્દી રાણપુરથી આરંભેલી અને એ ત્યાંની વાતો વાગોળતા ત્યારે એમાં ઝવેરચંદ મેઘાણી અચૂક આવતા.

નીલમણિએ સૂરત અમારે ઘેર રહેવાનું કબૂલ કર્યું. નવો પરિચય, નવી વાતો, નવાં જોડાણો. લાંબાં વર્ષો દરિયો ખેડ્યો હોય, અને દુનિયાના અનેક પ્રદેશોમાં ભમી વળ્યા હોય એવા માણસ પાસે સાવ નવા અને રોમાંચક અનુભવોનો ખજાનો હોવાનો. એવી એવી વાતો કરતાં કરતાં અમે અમારી નિજી પીડાની કથા માંડી બેઠાં.

કેવી કેવી પ્રવૃત્તિઓમાં અમે રોકાયાં હતાં એની વાતોયે વહેંચાઈ, વિચારવા માટે નવા વિષયો જડ્યા અને એમ ક્રમશઃ હળવાં અને નરવાં થતાં ગયાં.

મિત્રો તરીકે સાથે રહી શકાય એમ થયેલું. લગ્નસંસ્થા બાબતે મારો અભિપ્રાય અસ્પષ્ટ, અને એ અનિવાર્ય છે એમ તો જરાયે ન માનું. સપ્ટેમ્બરમાં અમે સાથે રહેવાનું નક્કી કર્યું, અને લાંબા વિચાર બાદ ઓક્ટોબરમાં સૂરત ખાતે લગ્નનોંધણી થઈ. ન મુંબઈ, ન સૂરત, વલસાડ રહેવાનો નિર્ણય તો થઈ જ ગયો હતો. મકરન્દભાઈ સાથે નીલમણિનો સંપર્ક રહે અને મારે નંદિગ્રામની પ્રવૃત્તિઓ સાથે ભળવું હોય તો સગવડ રહે એ ધરમપુર માર્ગ પર આવેલા મણિબાગના ‘સખ્ય’ નિવાસનો આશય.

પોતપોતાના ભૂતકાળમાંથી બહાર આવી અમારો સહિયારો ભૂતકાળ સર્જવા વીસેક દિવસનો પ્રવાસ કર્યો. પ્રવાસ દરમિયાન સમજાયું કે સહિયારો ભૂતકાળ એમ સરળતાથી ન ઘડાય. અમે વારંવાર અમારાં પૂર્વજીવનની ગલીકૂચીઓમાં ભમતાં રહ્યાં. અમને અમારાં સ્વતંત્ર કામો હતો એ સહુથી સારી સ્થિતિ. અમારા જેવી એકાકી વ્યક્તિઓ — loners — માટે સહ જીવન સહજ નથી હોતું અને આ હકીકતથી અમે અજાણ નહીં. આવી વ્યક્તિઓ લાડથી કે અધિકારભાવે કોઈને કશું કહી ન શકે, મદદ લેતાં દસ વાર વિચાર કરે, એમને કોઈના પર આધાર રાખવો ગમે નહીં. ટૂંકમાં એ એકાકી વ્યક્તિ જો સ્ત્રી હોય તો એ છેલાજી પાસે પાટણથી પટોળાં ન મંગાવે, પણ જોઈતાં હોય તો જાતે જ પાટણ પહોંચી પટોળાં ખરીદે! સાથોસાથ એના જીવનમાં પ્રવેશેલા પુરુષને એ કોઈ રીતે ‘ખાસ’ છે કે ‘special’ છે એવી લાગણીનો ભાગ્યે જ અનુભવ કરાવી શકે.

અમારાં લગ્ન એક શાંત, અંગત ઘટના જેવાં. નીલમણિના પરિવારમાંથી કોઈ નહીં, અને નોંધણી સૂરતમાં, એટલે મારો નાનો પરિવાર અને સાક્ષી લેખે મિત્ર જગદીપ સ્માર્ટ. માનવજીવનમાં બહુ મહત્ત્વની ગણાઈ ગયેલી આ ઘટના કશી વિશેષ ખરીદી વગર, કોઈ પણ પ્રકારની ધમાલ વિના અને જમવા-જમાડવાની આળપંપાળ વિના ચપટીમાં ઊકલી ગઈ એનો અમને સંતોષ હતો. એક લગ્નભંગ, એક આત્મીય સંબંધ, અને બે-ત્રણ ‘પ્રકરણો’માંથી પસાર થઈ ચૂકેલો મારી સાથે ચાલતો પુરુષ મારા કરતાં અનુભવી ખરો એટલે સહજીવન એને માટે એકદમ નવું ન કહેવાય, પણ સુડતાળીસમે વર્ષે નવેસરથી જીવન ગોઠવવાનું મારે માટે મૂઝવણ અને રોમાંચના મિશ્રણ જેવું. ઘરને ઠીકઠાક રાખવું, રસોઈ કરવી, આવશ્યક ખરીદી કરવી, પ્રસંગોપાત્ત ભેટો આપવી, સાથીના ગમાઅણગમા ધ્યાનમાં રાખવા વગેરે નાનીમોટી બાબતો આનંદદાયક લાગી. સૂરત બાને મળવા નિયમિત જવાનું રાખેલું, મહિનામાં બે કે ત્રણ વાર, રોકાણ ઓછું તોયે મુલાકાત નિશ્ચિત. રાતે ઇન્ટરસિટીમાં પાછી આવું ત્યારે પ્લેટફોર્મ પર નીલમણિ અચૂક હોવાનો. એને સામે આવતો જોવા આંખો એ હદે હેવાઈ થઈ ગયેલી કે એણે દુનિયા છોડી દીધી પછી પણ રાતે એ સમયે પ્લેટફોર્મ પર પગ ટેકવું ને એ આવતો ભળાય, શી ખબર કઈ આંખે!

ક્યારેક એવું લાગેલું કે અમારા જીવનની ગૂંથણી અદ્ભુત હશે. ખૂબ ધીમે ધીમે ઉઘાડ થતો ગયો કે એવી ગૂંથણી અશક્ય રહેવાની. મોડાં મળેલાં અમને એકમેકની આંતરિક ઓળખ મેળવવાનું ભારે લાગ્યું. નીલમણિ અવ્યક્ત રહેવાનું પસંદ કરતો. એની નિખાલસતા ભીતર એક અત્યંત અટપટું, આળું અને સંવેદનશીલ વ્યક્તિત્વ સંતાયું હતું. એનાં મૂળ કદાચ બાળપણમાં અને કિશોર અવસ્થાનાં વર્ષોમાં હશે. સામે પક્ષે હું આગ્રહી નહીં, નજીક જવાનો પ્રયત્ન કરી શકું એવી નહીં, સહજપણે કંઈ થતું હોય તો ઠીક, નહીં તો ભલે બધું જેમનું તેમ પડી રહેતું!

એ જે હોય તે — અમને અમારા કામના સંદર્ભમાં સહનિવાસ ફળ્યો. ‘સખ્ય’માં નીલમણિ એની અનુવાદપ્રવૃત્તિને સમર્પિત રહ્યો. ત્યારે ઝવેરચંદ મેઘાણીના પત્રજીવન પરનું પુસ્તક આકાર લઈ રહ્યું હતું. આમ તો એ નવસંસ્કરણ, પરંતુ એ માટે જેટલા મળે તેટલા તમામ પત્રો મેળવવા અને નિઃસંકોચ પ્રગટ કરવા એવો ખ્યાલ હતો. કામ ઘણું રહેતું પણ એની પ્રસન્નતાયે ઓછી નહોતી. નવા ઘરની મોકળાશ, ઘરમાં જ શરૂ કરેલી આસપાસનાં બાળકો માટેની લાઇબ્રેરી, વગડા વચ્ચે આવેલા ઘરનો ઉત્સાહવર્ધક પરિવેશ — બધું પ્રાણવાયુનો સંચાર કરે એવું. સામાજિક સંબંધો બાંધવાની અને મંડળી એકઠી કરવાની અમારી અણઆવડત અમને મદદરૂપ થઈ. ઘણી બધી મિથ્યા આળપંપાળોમાં વેડફાતો સમય બચી ગયો અને જે બચ્યો તે યોગ્ય રીતે ખર્ચાયો.

એ દિવસોમાં રોજ સાંજે ગામોમાં પાવરકટ હોય. સમય પણ નક્કી. અમે હાર્મોનિયમ સાથે અગાશીમાં પહોંચી જઈએ. દૂર લગી વસ્તી નહીં, નજીકમાં કેવળ બે-ત્રણ મકાનો એટલે મોકળે કંઠે ગાવામાં હરકત નહીં. નીલમણિ સારું ગાતો. વહાણે ન ચડ્યો હોય અને મુંબઈમાં હોય તો શાસ્ત્રીય કંઠ્ય સંગીત શીખવા જતો. મેં પણ નોકરીની શરૂઆતમાં સંગીત શીખવાનો પ્રયત્ન કરેલો. અમને જે યાદ આવે તે, સૂર સાચવીને ગાવા મથતાં. કોઈક વાર એકાદ અઘરી અને અટપટી ચીજ અજમાવવામાં સૂર તૂટતો કે ખૂટતો, અને અમે જાત પર ભરપેટ હસી લેતાં.

અહીંની એક સંસ્થા નૃત્ય-સંગીતના ઉત્તમ કાર્યક્રમોનું આયોજન કરતી. એ બાબતે અમને મહાનગરોની કળાપ્રવૃત્તિની ખોટ સાલી નહીં. પંડિત જસરાજ, ઉસ્તાદ ઝાકિરહુસેન, વિશ્વમોહન ભટ્ટ, ગુલામઅલી, કેલુચરણ મહાપાત્ર, અશ્વિની ભીડે જેવાં કળાકારની ઉત્કૃષ્ટ રજૂઆતો મનભર માણી. ‘સખ્ય’નો આ ગાળો આથમી જશે એવો અંદેશો મને તો નહોતો, નીલમણિને પણ નહીં હોય. એ ક્યાં અને કેવી રીતે વિલીન થઈ ગયો એનો અચંબો ખરો, કમશ: એ અચંબો સુધ્ધાં ગાયબ થઈ ગયો!

નીલમણિ સમયસર પૂરાં કરવાનાં કામોમાં એવો તો ખોવાતો ગયો કે ઘણી વાતો, ઘણાં વાક્યો, ઘણાં સંવેદનો હવામાં અધ્ધર તોળાઈ રહ્યાં. મારી પાસે તો સમય હતો, બધાં માટે. બા માટે, માશી માટે, વડીલમિત્ર મંજુબહેન ઝવેરી માટે, માનવેતર દોસ્તો માટે, મજૂરોનાં બાળકો માટે, ઘર માટે, ફિલ્મો માટે — મનગમતું જે કંઈ હોય એ તમામ માટે. આજ દિવસ સુધી આ એક મુદ્દે હું જાગ્રત રહી શકી છું કે આપવા માટે મારી પાસે ઉત્તમોત્તમ એક જ ચીજ છે, અને તે સમય. નીલમણિ, સંભવ છે કે, આવું નહોતો માનતો. એકનિષ્ઠ એવો એ પોતાના કામને જીવનમંત્ર ગણી એના તપમાં સંપૂર્ણ લીન.

ફિલ્મ જોવાનો પ્રસ્તાવ એમ ઊડી જાય કે ત્રણ કલાક કાઢવા ક્યાંથી! અહીં તો પળેપળનો હિસાબ. સંગીતના જલસા એમ ભુલાયા કે આયોજકો સમયની શિસ્ત નથી સાચવી શકતા. ગુજરાતભરમાં સામયિકોનાં પ્રદર્શન યોજવાની એને ઇચ્છા થઈ તો સાવ એકલપંડે કારમાં સામયિકો ખડકીને ઊપડે ઠેકઠેકાણે. આવાં જબરદસ્ત અને થથરાવી મૂકે એવાં કામોમાં રીતસર દટાઈ ગયેલા આ માણસને જોઈ હું સ્તબ્ધ, નિઃશબ્દ. મહાદેવભાઈ દેસાઈની ડાયરીના અંગ્રેજી

અનુવાદનું કામ ચાલતું હતું ત્યારે નીલમણિ મહિનો સવા મહિનો દિલ્હી જઈને રહે. એના ખાવાપીવાની કોઈ ચિંતા પ્રગટ કરો તો થઈ રહ્યું, દીવાલો તપી જાય.

હદ બહારના આ શ્રમની શરીર પર અસર ન થાય એવું કંઈ બને? પણ સમય સાથે હોડ, જોનારથી બોલાય નહીં. કામની સામે માનવીય સંબંધોનું મૂલ્ય એને મન કેટલું હશે એની ભાળ મને ન મળી.

પાકે પાચે સમજણી થઈ ત્યારથી મારા સ્વભાવની એક મુશ્કેલી કે મર્યાદા જોતી આવી છે. સામી વ્યક્તિનો (પછી એ કોઈ પણ હોઈ શકે, મિત્ર, પરિવારજન કે અન્ય પરિચિત) મારામાં રસ ક્યારે ઓછો થયો, કે સંબંધની ઉષ્મા ક્યારે ઘટી એનો જરા જેટલો અણસાર આવે ને તરત મારું મન ઊંચકાઈ જાય અને અને કોચલામાં ભરાઈ બેસે. એટલું થયા પછી સંબંધને પુનર્જીવિત કરવાનો, ગેરસમજનો અંદેશો હોય તો એ દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરવાનો વિચાર મને ન આવે. એ આખો ઉપક્રમ ફીફાં ખાંડવાં જેવો, એમ મન કહે.

વ્યક્તિઓ કેમ નિકટ આવે છે એ જેટલું રહસ્યમય છે એટલું જ રહસ્યમય છે એમની વચ્ચે ફેલાતું અંતર. એ માત્ર અનુભવી શકાય, પણ એની ચર્ચાવિચારણા યા વિશ્લેષણ ન થાય. અમે આરી ન ભોંકાય કે તણખા ન ઝરે એવાં સલામત અંતર રાખી અમારાં વર્તુળ અલગ કર્યાં. પરસ્પર આદર અને કાળજી અંત સુધી સચવાયાં. નીલમણિ જાળવવા જેવી વ્યક્તિ છે અને એવી સારપ કે શક્તિ અકારણ ઘર્ષણમાં ન વેડફાય એની તકેદારી મારે રાખવી હતી, અને એમ મહદંશે થઈ શક્યું. જે સચવાયું તે સચવાયું, અને જે અલોપ થયું એનો વિચાર અમે લગભગ છોડી દીધો.

માનવજીવનના અંત પેઠે માનવસંબંધોનું આયુષ્ય હોતું હશે?

સમજ અને પરિપક્વતા મૂલ્યવાન જણાય છે. એ હોય તો જીવનની અનેક વિપરીત પરિસ્થિતિઓ સ્વીકાર્ય બને છે. ફરિયાદો કરવાની ઇચ્છા જ નથી થતી, અને આપવા જેવું જે કાંઈ પાસે બચ્યું હોય તે આનંદે ઉછાળવાની વૃત્તિ ધબકતી રહે છે. આવી થોડી મૂડી અમને મળેલી. ટકી જવાયું.

નીલમણિના સ્વાસ્થ્યને લાગતો ઘસારો જોઈ શકાતો હતો છતાં એને રોકવા-ટોકવાની તરકીબ કે હક મારી પાસે નહોતો. વાર્યો વળે તો એ નીલમણિ નહીં. જાતને સાચવવાનું કોણ જાણે શાથી, એને નાનમભર્યું લાગતું. ફટકા મારી મારીને જાતને દોડવે એમાંનો એ.

મરણને દિવસે બપોરે જમ્યા પછી એ નિરાંતે બેઠો હતો. છાપાનાં પાનાં ફેરવતાં એ આમ જ, સહજ રીતે બોલ્યો, તને થેન્ક યૂ કહીશ પણ ખાસ તો તારાં ભાઈભાભીને કહેવાનું. મને પોતીકો ગણીને આટલી દોડાદોડ, એમના આટલા કામમાં મારે માટે આટલો બધો વખત...

એની આંખે ભીનાશ પકડી હતી અને એનો અવાજ પણ બદલાયો હતો. આ વળી જુદો જ નીલમણિ. ઋણાનુબંધનો અંત પામી ગયો હશે એ? મને ઓછું આવી ગયું. ભલા આદમી, તને પોતીકો ગણવાનો શું, તું તો પોતીકો જ, મારા કુટુંબનો જ હિસ્સો. બા તો તારે માટે અડધી અડધી થઈ જતી, યાદ છે ને?

એ ક્ષણે આમ બોલવાનું તો ન બન્યું છતાં એક તીવ્ર ભાવ જાગેલો, નીલમણિનો બરડો પસવારવાનો, એને કપાળે અને માથે હાથ ફેરવવાનો. આ સહજ ઉમળકોચે અવ્યક્ત જ રહ્યો. નીલમણિને આવું વર્તન ગમશે કે કેમ, એ દ્વિધામાં પેલી ક્ષણ તો વહી ગઈ.

— અને ગઈ, તે ગઈ.

પ્રવાસ

આડમારગે અંબાજી

• રામપ્રસાદ શુક્લ

“

ઉમાશંકર જોશીના ‘ત્રિઉર’ નામના કાવ્યમાં જે મિત્ર-ત્રિપુટી(ત્રિભુવનદાસ-સુન્દરમ્, ઉમાશંકર, રામપ્રસાદ)ની વાત છે એ રામપ્રસાદ મોહનલાલ શુક્લ(જ. ૨૨, જૂન ૧૯૦૭) જીવનભર ગુજરાતીના અધ્યાપક રહ્યા. ‘બિન્દુ(૧૯૪૩)’નામનો એક સોનેટકાવ્ય-સંગ્રહ આપ્યો, ‘આપણું સાહિત્ય’ નામે ઇતિહાસ લખ્યો ને ‘સરિતાઓના સાન્નિધ્યમાં’ નામે પ્રવાસ-નિબંધો કર્યા.

આ નિબંધમાં એમની સાહસ-જિજ્ઞાસા-કથા રસપ્રદ છે.

”

ખેડબ્રહ્મામાં જ્યારે પહેલવહેલું સાંભળ્યું કે આરાસુરવાળાં અંબાજી માતા તરફ જવાનો એક રસ્તો દાંતા ઉપર થઈને ત્યાંથી સીધો નીકળે છે ત્યારે જ મનમાં ગાંઠ વાળી લીધેલી કે એક વખત અંબાજી પગરસ્તે જવું ખરું. ત્યાર બાદ અવારનવાર સાબરમતીકાંઠાનાં ખેરોજ, લાંબડિયા, ચાંપલપુર વગેરે ગામોએ જવાનું થયું તે વેળા અંબાજીની સમીપતા જાણીને એ વિચાર લગભગ નિશ્ચયના રૂપમાં ફેરવાઈ ગયો. છતાં નિશ્ચય અને કાર્યની વચ્ચે સમયનું બળવાન અંતર ઘણીવાર પડી જાય છે, તેમ આ બાબતમાંયે થયું.

આખરે ૧૯૩૫ના જૂનની એક વહેલી સવારે તારંગાથી દાંતા થઈ અંબાજી જવાનો નિશ્ચય કરી અમે મોટરમાં ઊપડ્યા. મારા મુસાફરીના કાર્યક્રમો તો હંમેશાં આડફેટે રસ્તે ગીચ જંગલઝાડીમાંથી પેદલ જવાના જ હોય; પણ શ્રી પંઢરીનાથ ઇનામદારને યે અંબાજી જવાનું મનમાં વસી ગયેલું એટલે એમની અનુકૂળતા મુજબ અમે રવાના થયા. ઊંડણી પાસે સાબરમતી નદી ઓળંગીને લગભગ નવ વાગતાં અમે તારંગા પહોંચ્યા. તારંગા ત્રીજીવાર જોતા હતા એટલે ખાસ નવીનતા જેવું ન હતું; છતાં તાપમાંયે અમે ખૂબ હર્યાફર્યા. પૂર્ણિમાનો દિવસ હતો, એટલે વિચાર કર્યો કે સાંજે છેક મોડા નીકળીશું તોયે અજવાળી રાતમાં ખુશીથી ૧૦-૧૧ વાગતાં દાંતા પહોંચી જઈશું. દાંતાથી તો અંબાજી જનારી સડક મળી જશે, એટલે મોડી રાતેયે અંબાજી પહોંચવામાં અડચણ નહિ પડે. માત્ર રસ્તામાં આંબાઘાટ નામના વિકટ આંટીઘૂંટીવાળા માર્ગે એક ડુંગર ઓળંગવાનો હતો, એટલે સંધ્યાકાળ સુધીમાં આંબાઘાટ ઓળંગી જવાય તેવો વેત કરીને અમે સાંજે લગભગ છ વાગ્યે તારંગાથી નીકળ્યા. સતલાસણથી આગળ જતાં સહેજ ભૂલા પડ્યા, એટલે આંબાઘાટ નજદીક પહોંચતાં સંધ્યાકાળ લગભગ પૂરો થવા આવેલો, છતાં હિંમતથી એ ઓળંગી ગયા.

આંબાઘાટ એક સામાન્ય ચડાવ માત્ર નથી, પણ ડુંગર કોરી કાઢીને બનાવેલો વાંકોચૂંકો વિશાળ રસ્તો છે. શરૂઆતમાં એ રીતે ખૂબ ઊંચે ચડવું પડે છે. મોટર ઉપરથી સહેજ કાબૂ ખસી જાય તો ડાબા હાથ પરની ઊંડી ખીણ તમને ગડપ કરવાને જાણે મુખ ફાડીને તૈયાર જ છે. ઉતરાણ વખતે તો ચડાવ કરતાંયે વધુ ખ્યાલ રાખવો પડે. ઘાટ ઓળંગી સપાટ રસ્તા ઉપર આવ્યા ત્યારે ચાંદની શરૂઆતની ઝાંખપ છોડીને શુભ્રતા ધરવા મથતી હતી. નવાવાસ ગામે પહોંચ્યા ત્યારે રાત ઠીકઠીક જામેલી ને દાંતા પહોંચતાં પહોંચતાંમાં તો પૂર્ણિમા સોળે કળાએ ખીલી રહી હતી. સદ્ભાગ્યે આજે વાયુવંટોળ ન હતા, નહિતર ધૂળનો એક વિશાળ ચંદરવો જાણે માઈલોના માઈલ સુધી પથરાઈ ગયા જેવું થઈ જાત. માત્ર ગઈ કાલના વંટોળની નિશાની રૂપ એક આછી લાંબી રેખા અંતરિક્ષમાં

લટકી રહી હતી; અને પૂર ઊતરી ગયા પછી ઓવાળની લીટી નદીનાં બળની ખાતરી આપી રહે તેમ વંટોળના જોસની તે યાદ આપતી હતી.

ગ્રીષ્મની પૂર્ણિમાની મનોહર શીતળતા, જમણા હાથ પર ઝઝૂમી રહેલા ડુંગરોની હાર અને સફેદ આછી રેતીવાળા પટમાં સડસડાટ ચાલી જતી અમારી મોટર એ ત્રણેનો એવો સુમેળ સધાયો હતો કે કુંવારકા નદી ઓળંગી અમે દાંતા પહોંચ્યા ત્યારે સૌન્દર્ય ઝીલી ઝીલી અમારાં મગજ ઉપર સહેજ માદકતાની છાંટ છવાઈ ગઈ હશે. એથી જ જ્યારે દાંતાના જકાતખાતા તરફથી અમારી પાસે કરની ઉઘરાણી થઈ અને અમારી ઓળખ આપવા છતાં એ બાબતમાં દુરાગ્રહ થતો જણાયો ત્યારે શ્રી ઇનામદારે વિરોધ તરીકે આગળ નહિ વધતાં રાતના બાર વાગ્યે દાંતાથી પાછા ફરી જવાનું ડ્રાઈવરને ફરમાન કર્યું. અંબાજી જવાની ઉત્કંઠા તો અનહદ હતી, છતાં સૌન્દર્યપૂજા કરતાં સ્વમાનને ચડિયાતું ગણવાનું અમને સૌને એ વખતે મુનાસિબ લાગ્યું. આમ, અરધી રાતે જ્યારે અમે પાછા ફર્યા ત્યારે કુંવારકા નદીના પટે કુમારિકાના હૃદય જેટલી નિર્મળ શુભ્રતા ધારણ કરી હતી, અને રેતીના કણકણમાં વિશદતા નીતરતી હતી. મેં તો ત્યાં રેતમાં જ રાતભર પડાવ નાખવા સૂચવ્યું અને શ્રી ઇનામદાર થોડા પલળ્યાયે ખરા, પણ આખરે તેમણે કોઈ નજીકના ગામે જઈ રાત ગાળવાનું ઠરાવ્યું. આમ, અમે રાતે કલાકેક રખડપટ્ટી કરી અડણ ગામે આવ્યા ને લોકોએ કાંઈક ભાવ અને કાંઈક ખુશામતથી આપેલા ખાટલા પર ભૂખ્યે પેટે પડી રહી રાત વિતાવી કાઢી.

આમ અંબાજી જવાનું અધવચ જ લટકી પડ્યું એનો વસવસો દિલમાં રહી ગયેલો એટલે જ્યારે નવેમ્બર માસમાં મારે ખેડબ્રહ્મણી ઉપરવાસનાં સાબરમતીકાંઠાનાં ગામોમાં જવાનું થાય ત્યારે તો ચોક્કસ અંબાજી જવું જ એવો નિરધાર મેં મનોમન કરી લીધો. ચાંપલપુરથી તરસંગ થઈ દાંતા ઉપર જવાનો ધોરી રસ્તો સુગમ છે એટલે ત્યાંથી જવાનું દિલ થયું, પણ બરાબર ઘાટ ન બેઠો, એટલે પ્રખ્યાત બાવા માણેકનાથની ગુફા જોઈ પાછો ફરી સાબરમતીકાંઠાનાં બીજાં ગામો તરફ આગળ વધ્યો. ખેરોજ આવ્યો ત્યારે કોઈ સોબત શોધી કાઢવા તજવીજ કરી, કારણ ખેરોજથી હડાદ થઈ સીધા અંબાજી જતાં લગભગ પંદરેક માઈલ થાય છે. અહીંથી અંબાજી જવાનું અંતર ટૂંકામાં ટૂંકું છે. ખેરોજમાં ચોકઠું ન બેઠું, પણ લાંબડિયામાં સુંદર મેળ સધાઈ ગયો. ત્યાંના મુખ્ય શિક્ષકને અંબાજીની માનતા પૂરી કરવાની હતી. બીજે જ દિવસે સવારમાં નીકળવાની તૈયારી અમે કરી લીધી. અહીંથી અંબાજીનું અંતર વીસેક માઈલ હતું, એટલે એકાદ ટંક પૂરતી દશમી બાંધી લઈ અજવાળું થતાં પહેલાં જ કૂચ શરૂ કરી.

અમે જ્યારે સાબરમતી ઓળંગી ત્યારે ચોમેર સુમસામ હતું. માત્ર અહીં નદીનો ઢોળાવ સહેજ વધુ છે તેથી છીપરી ઉપર પાણીનો ખળખળ અવાજ થતો હતો. હડાદ સુધીનો રસ્તો અમારે ખેતરની કેડીઓમાં જ કાઢવાનો હતો. અહીંના ભીલો છૂટાંછૂટાં ખેતરોમાં ઝૂંપડીઓ બાંધી વસે છે. દોથડ ગામની નજીક આવતાં સૂરજ ઊગવાની તૈયારી થઈ. દોથડ પાસે સેઈ નદીનું સ્વરૂપ અત્યંત આકર્ષક છે. ડુંગરમાંથી બહાર આવી એક લટકાળો વળાંક કરીને એ પાછી ડુંગરમાં પેસી જાય છે. જ્યાં એ વળાંક ખાય છે ત્યાં કઠણ જમીનમાંથી કોરી કાઢેલા એક મજબૂત બાંધેલા ઘાટ જેવું જમીનનું સ્વરૂપ થઈ ગયું છે. સેઈ નદી સાબરમતીની એક અગત્યની સહચરી છે. વાકળની જેમ એનો પણ સાબરના ઘડતરમાં મહત્ત્વનો ફાળો છે. અને વાકળ જેમ મિલન પહેલાં સાબરના કરતાં મોટી અને વધારે લાંબી નદી છે તેમ જ સેઈ નદીનું પણ છે લાંબડિયાથી પોશીના જતાં રસ્તામાં એને ઓળંગતાં ઘણા લોકો એ સાબર છે એમ જ માની લે છે એટલો વિશાળ એનો પટ છે. સેઈ, સાબર અને વાકળ એ ત્રિશૂળનાં ત્રણ ફળાંની માફક વહી રહેલી છે. ત્રિશૂળનું વચલું ફળું જેમ બાજુનાં બે ફળાં કરતાં નાનું હોય છે તેવું જ સાબરનું પણ છે. વચલું ફળું તે સાબર ડાબું ફળું તે વાકળ અને જમણું ફળું તે સેઈ એમ લઈએ, એટલે એક વિશાળ ત્રિશૂળની કલ્પના બરાબર બંધબેસતી આવે. વાકળની જેમ સેઈનાં મૂળ પણ સાબરનાં મૂળ કરતાં અરવલ્લીની પહાડીઓમાં દૂર છે.

સેઈ ઓળંગ્યા બાદ એક ડુંગર ઓળંગીને હડાદ જવાનું હતું; પણ અમારામાંથી રસ્તાનો વાકેફ ગાર કોઈ નહિ એટલે સહેજ ચકાવામાં ચડી ગયા. પણ એમ ભૂલા પડ્યા ત્યારે જ ડુંગરને કાપીને સેઈ નદી કેવી રીતે માર્ગ કરે છે એ એક સ્થળે જોવા પામ્યા. કઠણ જમીનમાંથી માર્ગ કરતી નદીની

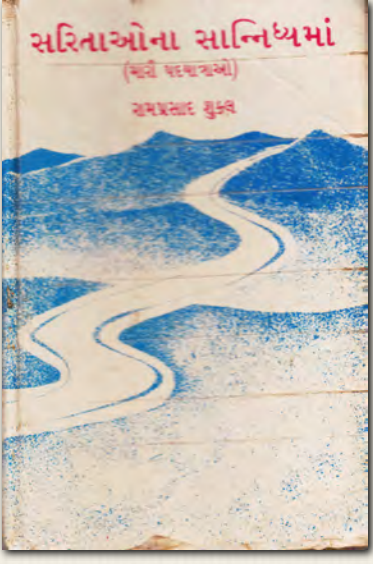
ખીણ ઊંડી થઈ ગઈ હતી અને એમાંથી લપકતી નદી સાપની માફક સરી જતી હતી. ઊંડી ખીણોમાંથી માર્ગ કરતી અમેરિકાની કોલોરાડો નદીનાં મનમોહક ચિત્રો મેં જોયેલાં પણ એથી પ્રાકૃતિક ભૂગોળનું જે રુદ્ર સ્વરૂપ આછું સમજાયેલું તે સેઈએ બરાબર સ્પષ્ટ કરી આપ્યું. આખરે રસ્તો મળી ગયો અને અમે હડાદ પહોંચી ગયા.

હડાદથી થોડે દૂર એક વાંઘા જેવી નાની નદી વહે છે. લોક એને કીડી નદી કહે છે. પણ એને નદી ગણવી કે કેમ તે સવાલ જેવું છે. સરવેના નકશામાં એનું નામ જણાતું નથી. અને એ કોઈ મોટી નદીને મળતી નથી. માત્ર મોટા અજગરોની પાસે એક નાનો સાપનો કણો છુટ્ટો રમતો હોય તેવું એનું સ્વરૂપ છે. મને વિચાર આવ્યો કે આ કીડી નામ શા ઉપરથી પડ્યું હશે? શું એ સૂક્ષ્મતા સૂચવવા માટે હશે? આ વહેણમાં પાણી સ્વચ્છ હતું અને સવારની ઠંડીમાં લીધેલા શ્રમથી ભૂખ પણ બરાબર લાગી હતી, એટલે ઢેબરાં ખાવાનો વિચાર કરી અમે કાંઠે બેઠા. એક જ ઢેબરું ખાવાનો વિચાર હતો તેને બદલે ચાર તો ચવાઈ ગયાં અને હજી એથી દોઢાં-બમણાં માટે પેટ તૈયાર જ હતું, પણ આગળ ચાલવાનું હતું તેથી અમે સહેજ ટેકો જ આપવા ધારેલ, એટલે પાણી પી પંથે પળ્યા.

રસ્તે ચાલતાં ખેતીનો એક અત્યંત પ્રાથમિક અને કઠંગો પ્રકાર જોવા મળ્યો. કેટલાક ભીલ લોકો ખેતીમાં બળદનો ઉપયોગ નહિ કરતાં હાથથી કે ખાંધથી હળ, રાંપ વગેરે ચલાવતા હતા. પાણીના કેટલાક રેંટની રચના પણ એવી જ પ્રાથમિક હતી અને તે પર યુવાન ભીલો પગથી કામ કરતા હતા. મને વિચાર આવ્યો કે આ ગરીબાઈ છે કે અજ્ઞાન? ટ્રેકટરોના જમાનામાં માણસોને આવી મજૂરી કરતા જોઈ મને અનેક વિચાર આવી ગયા.

આમ વિચારમાં ને વિચારમાં એક ડુંગરી ઓળંગી અમે રાયણઘાટ નજદીક આવી પહોંચ્યા. આંબાઘાટથી ઘણો નાનો હોવા છતાં રાયણઘાટ પણ ડુંગરનો એક મજાનો ચડાવ છે અને વનશ્રીથી સુશોભિત છે. આ ઘાટ ઓળંગીને ઝઝૂમી રહેલા ડુંગરોને નજરે ભરતા અમે કુંભારીઆનાં દહેરાં પાસે આવ્યા ત્યારે ઘડિયાળમાં આશરે એક થયો હતો. રસ્તામાં અમને એક ભીલ સામો મળ્યો. તેના હાથમાં માટીનું એક નાનું વાસણ હતું જેમા ઘી ભરેલું હતું. ક્યાં જાય છે એમ પૂછતાં તેણે જવાબ આપ્યો : 'વેપાર કરવા.' આ વેપાર શબ્દનો અર્થ બહુ ભયંકર છે. આ લોકો પાસે પૈસા ભાગ્યે જ હોય, એટલે કંઈ ખરીદી કરવી હોય ત્યારે ઘી કે એવી બીજી કોઈ વસ્તુ લઈને જાય અને તે વેચીને ખરીદી કરે. આમ ઘીને સાટે મીઠું, મરચું, તમાકુ વગેરે નજીવી કિંમતની વસ્તુઓ વેપારીઓ તેમને વળગાડે છે અને ખૂબ ચૂસે છે.

દેલવાડાંનાં દહેરાંની માફક કુંભારીઆનાં દહેરાં પણ કળાનો એક ઉત્કૃષ્ટ નમૂનો છે. આરસપહાણની સાથે ટાંકણાની અદ્ભુત રમત કરવાની જે મોંઘી કળા ગુજરાતી કળાકારોએ મેળવી છે તેનો પુરાવો અહીં મળે છે. શિલ્પસ્થાપત્યના ઘણા નમૂનાઓ જોયા પછી પ્રતીતિ થાય છે કે પ્રાચીન યુગમાં નહિ તો છેવટે મધ્ય યુગમાં પણ શિલ્પકળાની એક અત્યંત સમૃદ્ધ ગુર્જરી શાખા હોવી જોઈએ. ગુજરાતના પાટણવાડામાં અને ખાસ કરીને કાઠિયાવાડના વઢવાણ, ધાંગધ્રા, સોમનાથ-પાટણ, પ્રાચી વગેરે સ્થળોએ હજી સોમપુરા સલાટની આખી જ્ઞાતિઓ છે અને તેઓ શિલ્પશાસ્ત્રની પ્રણાલી મુજબ ઘડતરનું કામ કરે છે. વંશપરંપરાગત આ વિદ્યા હજી આછી-પાતળી સચવાઈ રહી છે, જોકે આશ્રયના અભાવે એ ખીલી શકતી નથી. જૈન મંદિરોના જીર્ણોદ્ધારમાં ક્યાંક ક્યાંક આ ભાઈઓનો ભેટો થઈ જાય છે. એવા જ એક ભાઈનો ભેટો મને ઈડરના ડુંગર પરના જૈન મંદિરમાં થયેલો. સને ૧૯૩૯ના મે માસની શરૂઆતમાં સ્કાઉટિંગને અંગે અમે દસ દિવસનો ડુંગર પર પડાવ નાખેલો ત્યારે નૃત્યની ઢબવાળી એક મૂર્તિ તે ઘડતા હતા. એ વઢવાણના રહીશ હતા અને હું પણ ત્યાંનો વતની, એટલે અમારો ખૂબ મેળ જામ્યો. હું રોજ બે-ત્રણ વખત એ મૂર્તિ ઘડતા હતા તે જગ્યાએ જઈને બેસું અને જોઉં. આવી આખી મૂર્તિ ઘડતાં એને માત્ર પંદર જ દિવસ લાગે છે એમ મેં જ્યારે જાણ્યું ત્યારે મને તાજૂબી થયેલી. એને દોઢ રૂપિયાનું રોજ મળતું હતું. એ જોતાં એક કડિયાની રોજી બદલ આવું સુંદર કામ કરનારને માટે મારા હૃદયમાં ખૂબ આદર થયો. આજે એ મૂર્તિ શ્વેતાંબર જૈન મંદિરના બહારના ભાગને શોભાવી રહી છે.

એક પ્રશ્ન આપોઆપ ઊઠે છે કે જૂના જમાનામાં શિલ્પકળાની આટલી બધી છોળ શાથી ઊડતી હશે? આજે જે મંદિરો અને વાવો સમરાવવાનું કે ટકાવી રાખવાનું ખર્ચ પણ ભારે પડી જાય તેવાં જબ્બર ચણતરો ઠેર ઠેર નવાં બંધાયાં હશે ત્યારે કેવડી મોટી પૂજા ખરચાઈ હશે? વસ્તુઓ સસ્તી હતી અથવા ક્યાંક ક્યાંક ફરજિયાત મજૂરોનો એમાં ઉપયોગ થએલો એ જવાબ અપૂરતો છે. શિલાલેખો તો ખાતરી આપે છે કે આવાં ચણતરો પાછળ ઉચ્ચ કોમોનાં મનુષ્યોથી માંડી નીચલી કોમ સુધીનાં માણસોએ નાણાં ખરચેલાં છે. શું એ વખતે ધનની વહેંચણી વધારે સમત્વવાળી હતી તેથી આમ બનવા પામ્યું, કે પછી લોકોમાં ધાર્મિક શ્રદ્ધાનું પ્રમાણ વધુ હતું?

કદાચ ધાર્મિક ભાવના જોરદાર હોય તોપણ તેમાં આટલો બધો શણગાર શા માટે? વાવો તળાવો કુંડો મંદિરોની આટલી શોભા શા માટે? મને લાગે છે કે બીજાં કારણોની સાથે માનવહૃદયની પ્રદર્શનની મૂળગત ભાવનાએ આમાં મોટો ભાગ ભજવ્યો હોય. દરેક વ્યક્તિ કોઈ પણ રીતે વ્યક્ત થવાને નિરંતર ઝંખ્યા કરે છે. જેની પાસે જે શક્તિ હોય તેને તે પ્રદર્શિત કરવા ચાહે છે. જમાને જમાને આ પ્રદર્શનના પ્રકારો પલટાયા કરે છે, તેમતેમ આ ભાવના નવાંનવાં સ્વરૂપો ધારણ કરે છે. જૂના જમાનામાં લોકોપયોગી કળાકૃતિઓનાં ઘડતર મારફત ધનિકો પોતાની ખર્ચ કરવાની શક્તિ પ્રદર્શિત કરી શકતા. વળી આજના જેટલી જીવનધોરણની વિષમતા પણ સાધનોના અભાવે એ વખતે નહિ. આજે એક માણસ પગે ચાલે છે ત્યારે બીજો આકાશમાં ઝપાટાભેર ઊડે છે; એ વખતે એક માણસ ચાલતો હોય તો બીજો ઘોડાની અથવા ઊંટની સવારી કરીને જતો હોય. ઉપભોગોના પ્રકારોમાં પણ એટલી બધી વિષમતા ન હતી. વિષમતા હતી માત્ર એકની બીજા ઉપરની અસાધારણ સત્તામાં. આજે સત્તાની વિષમતા ઘટી છે, પણ સાધનોની વિષમતા ખૂબ વધી પડી છે, એથી આજના ધનપ્રદર્શનના પ્રકારો આપણને વધારે સ્વાર્થી લાગે છે, જ્યારે ભૂતકાળના પ્રકારો મુકાબલે વધુ લોકહિતકારી રહેતા. જો આ રહસ્ય સમજી જવાય તો ધનપ્રદર્શનની આજની ભાવનાને વધુ હિતકારક વલણ આપી શકાય.

પણ આ તો અંબાજીના આડમારગેથી આપણે વિચારના આડમાર્ગે ચડી ગયા. ખરે! આડમાર્ગનું આકર્ષણ જ અમોઘ છે, જો એનું આકર્ષણ ન હોત તો જૂની પ્રણાલિકાઓના ચીલા શી રીતે છોડી શકાત? જૂના ચીલા છોડીને નવી કેડીઓ પાડવામાં જ હંમેશા પ્રગતિનું રહસ્ય સમાયેલું છે. પણ આડમાર્ગે ધ્યેયરહિત આડાઅવળા આથડવું એનો અર્થ રખે કોઈ મૌલિકતા કરી બેસે. નવી દૃષ્ટિ નજર સમક્ષ રાખીને જૂના મુદ્દાઓને છણવા અથવા ચોક્કસ ધ્યેયને લક્ષમાં રાખી નવા માર્ગોની ખોળ કરવી એનું નામ નવીનતા છે. મારે માટેયે અંબાજીનો આડમારગ એ કોઈ જૂના મુદ્દાની નવી છણાવટ જેવો થઈ પડે તો કેવું સારું એવા વિચારો કરતો હું કુંભારીઆનાં દેરાં છોડીને અંબાજી જતી સડક પર આવ્યો ત્યારે ઘડિયાળમાં ત્રણ વાગવાની તૈયારી હતી.

[સરિતાઓના સાન્નિધ્યમાં, ૧૯૯૩ –માંથી]

લેખક-સંપર્ક

ચિનુ મોદી, અમદાવાદ drchinumodi@yahoo.com

વિનોદ ભટ્ટ, અમદાવાદ 079 25452700

સચિન કેતકર, વડોદરા sachinketkar@gmail.com

રાજેશ પંડ્યા, વડોદરા pandyrajesh30@gmail.com

હિમાંશી શેલત, વલસાડ hishelat@gmail.com

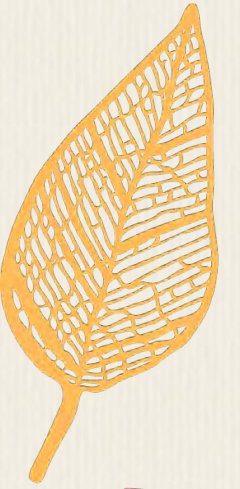
વિચારવિહાર

હુંમેશાં તાજગી લાવે છે નવા વિચારો

• શબ્દાના આઝમી

હું નવ વર્ષની હતી ત્યારે મુંબઈમાં ગ્રાન્ટ રોડ વિસ્તારમાં ક્વિન મેરી નામની સ્કૂલમાં ભણતી હતી. સ્કૂલ મારા ઘરની નજીક હતી. પછી અમે જૂહુ શિફ્ટ થયાં હતાં. ત્યાંથી સ્કૂલનું અંતર ૧૪ કિલોમીટર થતું હતું. મેં આગ્રહ રાખ્યો કે હું એ જ સ્કૂલમાં ભણીશ. મારી માએ ત્રણ મહિના સુધી મારી સાથે આયાને મોકલી. તે મને સ્કૂલે મૂકવા આવતી. પછી હું એકલી સ્કૂલે જતી થઈ. નવ વર્ષની છોકરી જૂહુ ચર્ચથી બસ પકડતી, પછી સાંતાક્રૂઝ ઊતરતી. ત્યાંથી ૧૪ સ્ટેશન બાદ ટ્રેનમાં ગ્રાન્ટ રોડ પહોંચતી, ત્યાંથી પાછું ૨૦ મીનિટ ચાલીને સ્કૂલે પહોંચતી. આજના જમાનામાં કોઈ માતા-પિતા પોતાની બાળકીને એકલાં આટલું લાંબું અંતર ખેડવા દે નહીં. મારી માતાએ આ જ રીતે મારામાં આત્મવિશ્વાસ ભર્યો. પણ જો હું છ વાગ્યે ઘરે ન પહોંચું તો તેની આંખમાંથી દડદડ આંસુ વહેવા લાગતાં. છ વાગ્યે તેની આંખો ભરાઈ આવતી, છને પાંચ વાગ્યે તેમાંથી આંસુ નીકળવા લાગતાં અને ૬.૧૫ વાગ્યા સુધીમાં હું ન આવું તો તેનું હૃદય બેસી જતું. મારી મમ્મી હુંમેશાં અસામાન્ય સ્ત્રી રહી છે. તેણે જે રીતે મારો ઉછેર કર્યો છે, હું નથી માનતી કે આજે કોઈ માતા આ રીતે પોતાની દિકરીનો ઉછેર કરે. તે ક્યારેય કડક નહોતી પણ તેણે મને હુંમેશાં સાચું બોલવાનું શીખવ્યું હતું. એકવાર મેં તેને કહ્યું કે તમે મારા કરતા ભાઈને વધારે પ્રેમ કરો છો. મારા જીવનમાં એક એવો દૈર હતો જેમાં મારું વર્તન અત્યંત બેજવાબદાર હતું. મેં જ્યારે તેને આ વાત કહી ત્યારે તેણે મને જવાબ આપ્યો હતો કે, ‘જો હું તારી મા છું પણ સાથોસાથ માણસ પણ છું, તું સાવ બેજવાબદારીપૂર્વક વર્તન કરે છે, જ્યારે તારો ભાઈ પ્રેમથી વાત કરે છે. તેથી સ્વાભાવિકપણે જ હું તેને વધારે પ્રેમ કરું છું. આ વાત તને ખૂંચશે પણ સાચી વાત તો કહેવી જ પડશે.’ માતાની સચ્ચાઈનું પરિણામ એ આવ્યું કે મેં બેજવાબદાર બનવાનું છોડી દીધું ને હું સીધા રસ્તે આવી ગઈ. આજે હું જે કંઈ પણ છું તેનો પાયો માત્ર અને માત્ર માતાના ઉછેરે જ ઘડ્યો હતો. તમે માનશો? આજે પણ હું ઘરેથી નીકળું છું ત્યારે મા પૂછે છે કે નાસ્તો કર્યો? ક્યાં જમીશ? હું તેને પૂછું કે, ‘અમ્મા તમને શું લાગે છે, હું ભૂખી રહીશ?’

જ્યારે કરિયરનો પ્રારંભ થયો ત્યારે ફિલ્મ ઇન્ડસ્ટ્રીનો એ દૈર અલગ હતો અને આજનો દૈર અલગ છે હવે મને આઝાદીનો અહેસાસ વધારે થાય છે. મને જે ગમે છે એ જ હું કરું છું. મને હવે કોઈ નથી કહેતું કે આ કરવું તમારા માટે વધારે બહેતર છે. આ ફિલ્મ એટલા માટે કરો કારણ કે મોટું બેનર છે, તમારે આ રોલ છોડવા જેવો નથી... એક વાર મારા પણ દબાણ થતું. મને કહેવામાં આવતું કે તમારી સામે મોટો હીરો છે, પૈસા સારા મળશે. બેનર મોટું છે. હવે બેનર કે ડાયરેક્ટર કોઈનું એવું વિશેષ મહત્ત્વ નથી રહે તું. હું યુવાન નિર્દેશકોને, તેમના વિચારોને પસંદ કરું છું. મારી કરિયરમાં મેં

સૌથી વધારે કામ નવા ડાયરેક્ટરો સાથે જ કર્યું છે. શેખર કપૂર, મનીષ આચાર્ય, પ્રવીણ ભટ્ટ, વિજય તલવાર, કલ્પના લાઝમી, અરુણા રાજે, સંઈ પરંજપે, વિજયા મહેતા અને આજે રામ માધવાણી. નવા વિચારો હંમેશા તાજગી લાવે છે. નવા લોકો પહેલા પ્રયાસમાં સર્વસ્વ નીચોવી દેવા માગે છે.

સિનેમાની દુનિયાને તમે ઝાકઝમાળવાળી દુનિયા માનો છો પણ હકીકતની દુનિયા પણ છે. હું તમને મિજબા નામના ગામની વાત કરું. તેનાં મૂળિયાં મારા પિતાએ નાખ્યાં હતાં. મેં તો માત્ર મારા ભાગનું કામ કર્યું હતું. જ્યારે નેવુંના દસકામાં હું ત્યાં ફરી ગઈ ત્યારે તે એક એવું ગામ હતું જે સમય સાથે અટકી ગયું હતું. ત્યાં કોઈ પણ પ્રકારનો વિકાસ નહોતો. સ્કૂલ-કોલેજ તો ઠીક રસ્તો અને વીજળી પણ નહોતાં. પિતાએ એકલે હાથે જવાબદારી ઉપાડી. કારણ કે તેમની કહેણી અને કરણીમાં ફરક નહોતો. જો તેઓ 'ઔરત' નઝમ લખતા તો પોતાની પત્ની, પુત્રી કે વહુ સાથે પણ સમાનતાભર્યું વર્તન રાખતા. સામાજિક પરિવર્તન માટે કળાના માધ્યમનો ઉપયોગ કરી શકાય છે. જ્યાં સુધી પચાસ ટકા વસ્તીને સમાનતાનો દરજ્જો નથી મળતો ત્યાં સુધી કોઈ પણ દેશ કે સમાજને સભ્ય કહી શકાય નહીં. પણ હિંદુસ્તાન એવો દેશ છે જ્યાં ઘણી સદીઓ એક સાથે જીવે છે. આપણે ૧૮મી સદીમાં પણ છીએ અને ૨૧મી સદીમાં પણ. એક જગ્યાએ મહિલાઓ સફળ છે તો બીજી જગ્યાએ છોકરીને જન્મતાં પહેલાં કે જન્મ્યા પછી મારી નાખવામાં આવે છે. અને તે માત્ર કોઈ ગામડા કે કસ્બામાં નહીં પણ શહેરોમાં પણ બને છે.

જો સંઘર્ષ, સફળતા અને સંતોષની વાત કરીએ તો તે 'મીલોં હમ આ ચૂકે હૈ, લેકિન મીલોં હમે આગે જાના હૈ' એમ કહી શકાય. એક વાર મેં અબ્બાને પૂછ્યું હતું કે, 'પરિવર્તન લાવવા માટે તમે જેટલી ઝડપથી કામ કરો છો એટલું ઝડપથી પરિવર્તન આવતું નથી.' તેમણે જે જવાબ આપ્યો તે મારા માટે મંત્ર સમાન હતો. તેમણે કહ્યું કે, 'બેટા, જો તમે પરિવર્તન માટે કામ કરતા હો તો ખાતરી રાખો કે જો સંપૂર્ણ સચ્ચાઈ અને મહેનતપૂર્વક કામ કરશો તો પરિવર્તન આવશે જ. ભલે પછી એ તમારા ગયા પછી આવે.' આ વાત ખાસ કરીને મિજબા ગામ અંગે સાચી ઠરી હતી. કારણ કે માનસિકતા બદલાતાં સમય લાગે છે. તમે બિલ્ડિંગો બનાવી દો, નવી ટેકનોલોજી લાવો. પણ માનસિકતા બદલાશે ત્યારે જ ખરું પરિવર્તન આવશે. મને લાગે છે કે આ સફળતા અમને મિજબામાંથી મળી. મિજબા તથા તેની આસપાસનાં ગામોમાં ૧૨ વર્ષની વયે જ છોકરીઓને પરણાવી દેવામાં આવતી. કાયદાની બીક બતાવવાનો કશો અર્થ નહોતો. પછી અમારી સ્કૂલની એક છોકરીએ દહેજ પ્રથા સામે નાટક તૈયાર કર્યું. આ નાટકને બેસ્ટ ડ્રામાનો એવોર્ડ મળ્યો. તે છોકરીએ કહ્યું હતું કે આ એવોર્ડ મારો પાસપોર્ટ છે. મા-બાપને કહીશ કે, જુઓ મેં કરી બતાવ્યું છે. મારામાં ક્ષમતા છે. હું ૧૮ વર્ષની ઉંમર પહેલાં લગ્ન કરીશ નહીં. સ્કૂલ આવીને તેણે બધી જ છોકરીઓ અને ટીચરને કહ્યું કે પ્રતિજ્ઞા લો કે કોઈ પણ છોકરીનું લગ્ન ૧૮ વર્ષ પહેલાં કરવામાં આવે તો તેના ઘરની બહાર ધરણાં કરીશું. પરિણામ એ આવ્યું કે હવે ત્યાં ૧૮ વર્ષની ઉંમર પહેલાં કોઈ છોકરીને પરણાવવામાં આવતી નથી. આ પરિવર્તન આવતાં સમય લાગે છે.

આપણાં ગામડાં-કસબાઓમાં છોકરીઓ પાસે સપનાં જોવાનો પણ વખત હોતો નથી. તે સવારથી લઈને રાત સુધી ઘર અને ખેતરના કામમાં વ્યસ્ત રહે છે. મિજબા વેલફેર સોસાયટી મારફતે મહિલાઓ, બાળકોને સપનાં જોવાની તક આપવામાં આવે છે અને તેમને અધિકારથી વાકેફ કરવામાં આવે છે.

eBooksનો કિમતી ખજાનો - તમારી અંગત eLibrary માટે

આ ઇ-સામયિક 'સંચયન' ઉપરાંત 'એકત્ર'ની એક બીજી મહત્વની પ્રવૃત્તિ છે વી-ગ્રંથો (eBooks)નું પ્રકાશન.

- આજ સુધીમાં તેનાં પચાસ જેટલાં પ્રકાશનો થયાં છે. બીજાં સતત થયે જાય છે.
- એનું વૈવિધ્ય સાહિત્યનાં અને વિચાર-ચિંતનનાં અનેક સ્વરૂપોની કૃતિઓમાં પ્રસરેલું છે.
- 'એકત્ર'ની eBook એટલે માત્ર મુદ્રિત (printed) પુસ્તકનું વી-રૂપાંતર (e-version) જ નહીં. આપ કોઈપણ eBook ખોલશો કે તરત એનું મૂળ આવરણ આવશે; એ પછી એના લેખકનો ફોટોગ્રાફ, એ પછી લેખકનો તથા તે પુસ્તકનો ટૂંકો પણ રસપ્રદ પરિચય. પછી તમે પ્રવેશ કરશો પુસ્તકમાં.....
- આ બધાં જ પુસ્તકો, ઘણું ખર્ચ કરીને 'એકત્ર' તૈયાર કરે છે પણ આપ સૌ વાચકોને એ સપ્તેમ વિનામૂલ્યે આપે છે. ગુજરાતી સાહિત્ય અને ભાષા બધે આનંદપૂર્વક પ્રસાર પામે એવું અમારું મિશન છે. આ પુસ્તકો અંગે આપનો પ્રતિભાવ આવકાર્ય છે.
- આ બધાં જ પુસ્તકો www.ekatrafoundation.org પર તમે જોઈ શકશો, પસંદ કરીને વાંચી શકશો. તેમ છતાં આ રહી અમે તૈયાર કરેલાં નોંધપાત્ર પુસ્તકોની યાદી:

અરધી સદીની વાચનયાત્રા - 1-4 – સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

ખરા બંપોર – જયંત ખત્રી

અશ્રુઘર – રાવજી પટેલ

અમૃતા – રઘુવીર ચૌધરી

જનાન્તિકે – સુરેશ જોશી

વિદિશા – ભોળાભાઈ પટેલ

ગિજુભાઈની બાળવાર્તાઓ – ગિજુભાઈ બધેકા

ગાંધીજીની જીવનયાત્રા – સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

અગ્નિકુંડમાં ઊગેલું ગુલાબ – નારાયણ દેસાઈ

સાત વિચારયાત્રા – સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

ભજનાંજલિ – કાકા કાલેલકર

ભવનું ભાતું – સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

ભેદની ભીંત્યુંને ભાંગવી – મનુભાઈ પંચોળી

અપરાજિતા – પ્રીતિ સેનગુપ્તા

ગાંધીજીની જીવનયાત્રા – સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

ગીતામંથન – કિશોરલાલ મશરૂવાળા

ખાંભીઓ જુહારું છું – ઝવેરચંદ મેઘાણી

શીંગડાં માંડતાં શીખવશું – મનુભાઈ પંચોળી

તિબેટના ભીતરમાં – સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

ભારેલો અગ્નિ – રમણલાલ વ. દેસાઈ

શું શું સાથે લઈ જઈશ હું? – સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

સર્વોદય – મોહનદાસ ગાંધી

મારા ગાંધીબાપુ – ઉમાશંકર જોશી

રખડુ ટોળી – ગિજુભાઈ બધેકા

રવીન્દ્રનાથની રત્નકણિકાઓ – નગીનદાસ પારેખ

બાપુની છબી – કાકા કાલેલકર

ત્યારે કરીશું શું? – લિયો ટોલ્સટોય

હિંદ સ્વરાજ – મોહનદાસ ગાંધી

હાસ્ય-માળાનાં મોતી – સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

જીવનનું પરોઢ – પ્રભુદાસ ગાંધી

સાત વિચારયાત્રા – સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

સર્વોદય – સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

વાચનયાત્રાનો પ્રસાદ – સં. મહેન્દ્ર મેઘાણી

મોરનાં ઈંડા – કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

પદ્મિની – કૃષ્ણલાલ શ્રીધરાણી

જેલ ઓફિસની બારી – ઝવેરચંદ મેઘાણી

દિવ્યચક્ષુ – રમણલાલ વ. દેસાઈ

કુરબાનીની કથાઓ – ઝવેરચંદ મેઘાણી

મારી હકીકત – નર્મદ

બારી બહાર – પ્રહલાદ પારેખ

વી-ગ્રંથ

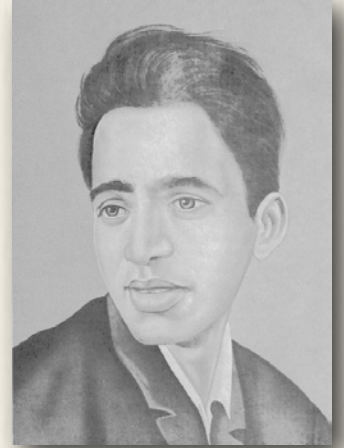
‘એકત્ર’ના વી-ગ્રંથોમાં અમે પુસ્તકની માત્ર સામગ્રી(Text) જ પ્રગટ કરવાને બદલે વાચકને એમાં યોગ્ય રીતે પ્રવેશ કરાવીએ છીએ. શરૂઆતમાં પુસ્તકનું સચિત્ર મુખપૃષ્ઠ(cover) તેમજ લેખકનો ફોટોગ્રાફ, અને એ પછી લેખક અને પુસ્તકના ટૂંકા, સરળ પરિચયો પણ મૂકીએ છીએ – જેથી વાચક માટે એ રસપ્રદ બની રહે.

‘એકત્ર’ના સર્વ વી-ગ્રંથોમાં આ સર્જક-કૃતિ પરિચયો ‘સંચયન’ના સંપાદક રમણ સોનીએ લખેલા છે.

www.ekatrafoundation.org/books

સર્જક-પરિચય - સર્જક રાવજી પટેલ

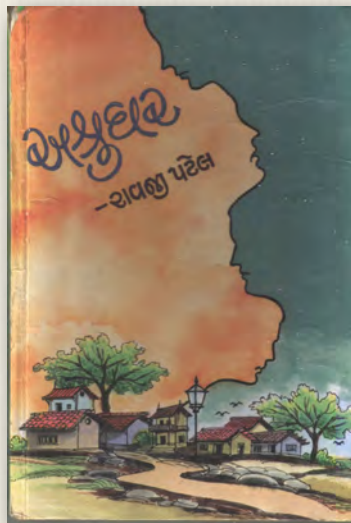
સર્જન કરવાની શક્તિ કેવી તો જન્મજાત હોય છે એનો એક દાખલો આપણા નવલકથાકાર પન્નાલાલ પટેલ છે તો બીજો એક દાખલો કવિ રાવજી છે – રાવજી છોટાલાલ પટેલ. જન્મ 15 નવેમ્બર 1939 અને, નાની વયે જ આ ઉત્તમ સર્જકનું અવસાન : 10 ઓગસ્ટ 1968.

ડાકોર પાસેના નાનકડા ગામ વલ્લવપુરામાં જન્મેલો આ સામાન્ય સ્થિતિનો ખેડૂત-પુત્ર અમદાવાદ આવ્યો, સ્કૂલમાં ભણ્યો, કોલેજમાં બે વર્ષ કર્યા; નિર્વાહ માટે મીલમાં, પુસ્તકાલયમાં નાની-સરખી નોકરીઓ કરી. આ એક સંઘર્ષ, ને શહેરમાં ગામ-ખેતર તીવ્રતાથી યાદ આવ્યા કરે એ બીજો મનોસંઘર્ષ. રાવજીનાં સંવેદના ને ચેતના એટલાં તો વેગવાળાં કે ગુજરાતીના કવિઓની કવિતા વાંચતાં વાંચતાં જ કવિતાનું ઝરણું ફૂટ્યું – ને જોતજોતામાં રાવજી પટેલ તે સમયની આધુનિક કવિતાનો એક મહત્ત્વનો કવિ બની ગયો – અદમ્ય સર્જકશક્તિનો જાણે ચમત્કાર! ભણ્યો, વાંચ્યું, લખ્યું તે બધું જ તરવરાટથી ને વલવલાટથી – ઊંડે ડૂબકી મારીને. નાનપણના અપોષણને કારણે ક્ષય થયો, લાગણીની તીવ્રતાવાળા આ કવિએ એ ગણકાર્યું નહીં, રોગ વકરતો ગયો, એને હોસ્પિટલમાં દાખલ કરાયો – પણ એ બચ્યો નહીં. 30 વર્ષની નાની વયે આપણી વચ્ચેથી એ વિદાય થયો...

જીવ્યો એ દરમ્યાનમાં, કૃષિ-ચેતના તેમજ આધુનિક ચેતનાનાં ખેંચાણવાળી – લાગણી અને સમજના અદ્ભુત સમન્વયવાળી કવિતા લખી. અવસાન પછી એનો, કવિમિત્રોએ, સંગ્રહ કર્યો : ‘અંગત’ (1970). એ ઉપરાંત બે નવલકથા લખી ‘અશ્રુઘર’(1966) અને ‘ઝંઝા’ (1967). વાર્તાઓ લખી – ‘વૃત્તિ અને વાર્તા’ (1977). એક રોગગ્રસ્ત અશક્ત વ્યક્તિ, એક સશક્ત સર્જક.

નવલકથા ‘અશ્રુઘર’

આ નવલકથાના નાયકનું નામ છે – સત્ય. એ ક્ષયગ્રસ્ત છે, પણ મન એનું તરવરાટવાળું, તીવ્ર રીતે સંવેદનશીલ છે. હોસ્પિટલ અને ગામડાનું ઘર – એની વચ્ચે પસાર થતા એના દિવસો વિસ્મયભરેલા, લાગણીમય, ઉશ્કેરાટવાળા, વેદના-ને-પ્રસન્નતાવાળા પ્રેમ-અનુભવથી ભરેલા છે. હોસ્પિટલમાં લલિતા સાથેનો પ્રેમ, ગામમાં ગયા પછી સૂર્યા સાથે લગ્ન, વળી છેલ્લી ઘડીઓમાં લલિતાનું ક્ષણિક સાન્નિધ્ય...

નવલકથામાં લેખકની શૈલી રમતિયાળ છે, એની ભાષા શિક્ષિતની તેમજ ગ્રામજનની એવા બેવડા સ્વાદવાળી છે. લેખકની રમૂજવૃત્તિ – sense of humour – પણ સંવાદોમાં ને વર્ણનોમાં દેખાય છે. ક્યાંક તો નરી કવિતા છે એ.

કરુણ અંતવાળી આ નાનીસરખી નવલકથા એવી તો કથા રસવાળી ને સર્જનાત્મક ભાષાના કસવાળી છે કે એમાં એકવાર પ્રવેશ કરીશું એ પછી આંખો સામેથી એ ખસશે જ નહીં.

Introduction

In 1929, Gujarat Vidyapith published its first edition of સાર્થ ગુજરાતી જોડણીકોશ, the Gujarati comprehensive dictionary. In the preface, Gandhiji wrote, “હવે પછી કોઈને સ્વેચ્છાએ જોડણી કરવાનો અધિકાર નથી”. This was the beginning of a new epoch for Gujarati.

In the early eighteenth century, people on the Indian subcontinent spoke many more dialects than are spoken today. Most dialects, including Gujarati, did not qualify as “language” because they lacked definitive dictionary and formal grammar. At that time, written materials consisted only of manuscripts. With the introduction of the printing press, publishers of Gujarati books offered books in quantities never imaginable before. This formalized Gujarati as a one of the official languages of India, in a time where many other dialects did not make the technological transition and thus are now endangered or even extinct.

Now, in the 21st century, we are experiencing another such tectonic shift, a move from paper book to digital. We feel that any language that does not make this transition will be in danger of becoming extinct by 2050. However, communities that choose to participate in this digital revolution are at a great advantage, as ubiquitous accessibility becomes common.

Every electronic device – from mobile phones to automobiles — will hold literature in the digital form and it will be accessible to people worldwide.

Mission

“Preserve and spread Gujarati literature through digitization”

In the Western world, a similar successful effort, Project Gutenberg, created over 40,000 free books in digital format and was instrumental in making e-Book reader ubiquitous. Instantly, thousands of books from Shakespeare to Agatha Christie became available to eBook readers at no charge. Over 1,000 million downloads of free ebooks have already occurred. Once Gujarati books are digital, they will be instantly available on eBook readers and readable via Kindle, iPad, Android tablets and smart phones. In the digital form they will be fully searchable with any search engine.

2013-2014 Accomplishments

In a very short time, Ekatra picked up pace and involved numerous volunteers from across the world:

- Registered Ekatra Foundation as US not-for-profit organization

- Designed and test creation of ebook using both soft copy and physical books.
- Became the first entity to offer true digital Gujarati ebooks for free on the web, Kindle, iPad, Android tablets, Android smart phones, iPhone and regular computers.
- Built ebook conversion process. Ekatra created/obtained tools to convert proprietary fonts into Unicode, obtained access to Gujarati OCR, established standard ePUB template and created ePUB formatting guide to achieve efficient repeatable scalable process.
- Designed Ekatra Website and offer first 25 free books. Converted total of 50 books.
- Formed literary committee and selected 86 books for conversion. Received permission to convert 20 books.
- Received permission to offer over 50 books published by Lok-Milap Trust.
- Published 8 issues of bimonthly Gujarati e-digest, સંચયન.
- Established communication with leading Gujarati not-for-profit organizations including Gujarat Vidyapith, Gujarati Sahitya Parishad, Forbes Gujarati Sabha, Lok-Milap Trust and Gujarati branch of Wikipedia (વિકિસ્ત્રોત).

2015 Goals

- Establish Ekatra as the premier online Gujarati literature digital library.
- Offer 1,000 free ebooks on Ekatra’s website.
- Offer the same on leading bookstores including Amazon, iBookstore, smashword.com and Flipkart.
- Publish 6 issues of સંચયન. Create awareness of the available Gujarati literary resources.
- Expand volunteer organization to support book conversion and proof reading tasks.
- Collaborate and share knowledge about digital books with other non-for-profit so they can also offer free digital books.

Get Involved

While our volunteers are working on all fronts, we are seeking help with the following:

- Sourcing of selected books in physical or PDF form.
- Proofreading of OCR content
- Assistance in creating local Ekatra volunteer community

Contact

Rajesh Mashruwala | mashru@ekatrafoundation.org

Ekatra Foundation is a not for profit organization exempt under section 501(c)(3).

It's Federal ID is 46-2153818.

Public Charity Status: 509(a)(1) & 170(b)(1)(A)(vi) • Effective Date of Exemption: April 24, 2013.